

**VYSOKÁ ŠKOLA EVROPSKÝCH A REGIONÁLNÍCH
STUDIÍ, O.P.S., ČESKÉ BUDĚJOVICE**

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

AUTORITATIVNÍ A TOTALITNÍ REŽIMY

Autor práce: Jana Čížková

Studijní obor: Bezpečnostně právní činnost ve veřejné správě

Forma studia: Prezenční

Vedoucí práce: Mgr. Štěpán Strnad

Katedra: Sociálních věd

2009

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně s využitím uvedených pramenů literatury.

Souhlasím, aby práce byla uložena v knihovně Vysoké školy evropských a regionálních studií v Českých Budějovicích a zpřístupněna ke studijním účelům.

Děkuji vedoucímu práce Mgr. Štěpánu strnadovi za cenné rady, připomínky a metodické vedení práce.

<i>Úvod</i>	5
<i>1. Autoritativní a totalitní politické režimy</i>	6
<i>1.1 Vymezení autoritativismu a totalitarismu</i>	6
<i>1.2 Klasifikace autoritarismu a totalitarismu</i>	7
<i>1.2.1 Klasifikace autoritarismu podle J. J. Linze</i>	8
<i>1.2.2 Klasifikace totalitarismu</i>	9
<i>1.2.3 Klasifikace R. Arona</i>	11
<i>2. Teorie komunismu</i>	13
<i>2.1 Kategorie marxistického myšlení</i>	15
<i>2.2 Šest bodů komunistické morálky</i>	16
<i>2.3 Třídy a třídní boj</i>	17
<i>3. Praxe komunismu</i>	22
<i>3.1 Komunistický režim v Sovětském svazu</i>	22
<i>4. Frankistické Španělsko</i>	33
<i>Závěr</i>	44
<i>Seznam použité literatury</i>	44
<i>Abstrakt</i>	47
<i>Abstract</i>	48

Ú v o d

Jako téma bakalářské práce při zakončení studia na Vysoké škole evropských a regionálních studií, o. p. s. České Budějovice jsem zvolila „Autoritativní a totalitní režimy“.

Nedemokratické režimy celou druhou polovinu dvacátého století převažovali nad demokratickými. Převážná část světového obyvatelstva žila v režimech, jež se nějakým způsobem lišily od demokracie. Asi právě proto je toto téma vcelku dobře zpracováno od mnoha českých i světových autorů. Z tohoto důvodu není cílem mé práce přinést nové fakta, ale spíše provést stručný a jasný popis autoritarismu a totalitarismu, jejich srovnání a příklady jejich fungování v praxi. Pro příklad praxe totalitarismu jsem si vybrala komunistický režim v Sovětském svazu a autoritativní model režimu popisují na Frankistickém Španělsku.

Práce je rozdělena do čtyř kapitol. První kapitola se věnuje vyjasnění termínů autoritativismus a totalitarismus a vymezení autoritativních a totalitních režimů, jejich srovnání a rozdílů mezi nimi. Zahrnuje klasifikaci od světových autorů, kteří se touto problematikou zabývali.

Druhá kapitola vykládá základní teze komunismu jako typického příkladu totalitního režimu. Popisuje komunismus tak jak ho zformuloval Karel Marx a Bedřich Engels. Kapitola obsahuje kategorie marxistického myšlení, základy komunistické morálky a teorii tříd jako základ komunistické společnosti.

Třetí kapitola se zaměřuje na praxi komunismu v Sovětském svazu od říjnové revoluce v roce 1917 až po pád režimu v roce 1991.

Čtvrtá kapitola pojednává o Frankistickém Španělsku jako o typickém vzoru autoritativního režimu. Jsou zde stručně objasněny kořeny frankismu, jeho téměř půl stoleté fungování, následný rozpad a instalaci demokratického systému do postfrankistického Španělska.

1. A u t o r i t a t i v n í a t o t a l i t n í p o l i t i c k é r e ž i m y

Politická věda začala antidemokratismus zkoumat až po první světové válce. Je to logické a to ze dvou důvodů. Za prvé, moderní politická věda se začala plně rozvíjet až ve dvacátém století a za druhé, sám antidemokratismus a jeho formy jsou produktem téhož století, alespoň v jejich současném pojetí. To samozřejmě neznamená, že bychom v historii nenašli příklady nedemokratických politických uspořádání. Naopak, jak v teorii, tak v praxi jsou různé podoby diktatur přítomny velmi často. V praxi se diktatury linou dějinami jako červená nit od antických časů až do dnešních dnů. Dějiny politické filosofie nám rovněž přinášejí doklady o přítomnosti „nedemokratického myšlení“ u řady myslitelů, a to opět od antiky až do současnosti.¹

1.1 Vymezení autoritativismu a totalitarismu

Autoritativní a totalitní režimy mají společného snad jen jednu zásadní věc – nepřítele, kterým je demokracie. Ve všech ostatních aspektech se zásadně liší, takže představují zcela odlišné modely uspořádání společnosti. Jistě, ani autoritativní režimy na tom s obranou základních lidských práv a svobod nebyly nijak valně, rozhodně je však nelze srovnávat s hrůznou zkušeností totalitarismu, který „klame zdáním dobra, a nikoli zla“.²

¹ CABADA, L., KUBÁT, M. Úvod do studia politické vědy. Praha : Eurolex Bohemia, 2004, s. 362

² BALÍK, S. KUBÁT, M. Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů. Praha : Dokořán, 2004, s. 64

	<i>autoritativismus</i>	<i>Totalitarismus</i>
Existence jedné masové strany	ne/omezená	Ano
Existence jedné vůdčí ideologie	ne/omezená	Ano
Masový teror doléhající na celou společnost	Ne	Ano
Politická mobilizace obyvatel	ne/omezená	Ano
Splývání státu a vládnoucí strany	Ne	Ano
Snaha o kontrolu všech aspektů života společnosti	Ne	Ano
Absolutní kontrola ekonomické činnosti	Ne	Ano
Autonomie společenských subkultur a nepolitických organizací	Ano	Ne

Zdroj: CABADA, L., KUBÁT, M. Úvod do studia politické vědy. Praha : Eurolex Bohemia, 2004, s. 371,

1.2 Klasifikace autoritarismu a totalitarismu

S klasifikací autoritativních a totalitních režimů je dvojí potíž. První spočívá v tom, že nedemokratických států a režimů je ve světě velké množství a každý obsahuje mnoho vlastních specifik (to se týká hlavně autoritarismu). Druhá potíž je v tom, že v případě totalitarismu je vzhledem k jeho marxistickému pojetí téměř nemožná aplikace pojmu v praxi, a proto je těžké jej klasifikovat. Jinými slovy, totalitarismus je těžké klasifikovat, protože jako ideální typ se v praxi vyskytuje jen velmi málo.

To ale neznamená, že by demokracie ve světě převládala. Americký politolog Samuel P. Huntington se s pomocí dat od organizace monitorující dodržování lidských práv Freedom House pokusil o orientační srovnání počtu demokratických a nedemokratických zemí v průběhu 20. století. Dospěl k závěru, že v průběhu celého století vždy převládaly nedemokratické země.³

³ CABADA, L., KUBÁT, M. Úvod do studia politické vědy. Praha : Eurolex Bohemia, 2004, s. 372

1.2.1 Klasifikace autoritarismu podle J. J. Linze

O klasifikaci autoritativních režimů se pokusil Juan J. Linz a tato jeho klasifikace zůstává nejznámější a nejpoužívanější. Linz rozlišuje sedm typů autoritativních režimů.

1. Byrokraticko-vojenský režim.

V tomto typu režimu je moc v rukou úzké skupiny osob pocházejících z vysokých úředních či vojenských kruhů. Vládcí od občanů neočekávají, že se budou účastnit politického života v zemi. Někdy v systému existuje politický pluralismus, avšak nikdy zde neexistuje svobodná volební soutěž. Příkladem mohou být mj. některé jihoamerické státy ve 20. století.

2. Organický etatismus.

Předpokládá hierarchickou státní strukturu, v rámci které pluralismus korporací koexistuje nebo nahrazuje pluralismus politický. Jako příklad lze uvést některé evropské tradicionalistické diktatury dvacátého století (Portugalsko, Španělsko).

3. Mobilizační postdemokratický autoritarismus

Vzniká v důsledku pádu zkompromitovaného či neúčinného demokratického politického systému. Existuje zde vládnoucí politická strana, jejíž ambicí je politicky mobilizovat společnost a „pěstovat“ oficiální ideologii. Příkladem jsou některé evropské meziválečné autoritarismy.

4. Mobilizační postindependentní autoritarismus

Je produktem vítězného národněosvobozeneckého boje, a to v prostředí neschopném vybudovat demokracii. Objevuje se zde malá vládnoucí strana a pokusy o vypracování oficiální státní ideologie, ale spíše se prosazuje kult vůdce, který je často viděn jako „otec nezávislosti“. Tento typ se týká například některých států Třetího světa po pádu kolonialismu.

5. Rasový a etnický autoritarismus

Předpokládá trvalou a právně ukotvenou politickou dominanci menšinové rasové či etnické skupiny nad skupinou většinovou. Uvnitř privilegované skupiny jsou dodržovány základní demokratické principy. Typickým příkladem je Jihoafrická republika v období apartheidu.

6. Pretotalitní autoritarismus

Zahrnuje režimy, které se chtěly stát totalitními, ale jejich pochod směrem k totalitarismu byl z různých důvodů zbržděn a proto autoritativní režim usiluje o aplikaci jenom některých aspektů totalitarismu. Příkladem jsou mj. některé fáze vývoje Sovětského svazu (například období tzv. Nové ekonomické politiky ve 20. letech 20. století) nebo nacistického Německa.

7. Posttotalitní autoritarismus

Je zastoupen komunistickými státy, které absolvovaly proces destalinizace a komunistické režimy rezignovaly na své totalitní ambice.⁴

Pro autoritářství je tedy důležité, že na rozdíl od demokracie staví na omezeném pluralismu. Od totalitního režimu ho dělí menší míra „synchronizace“ politických, sociálních a kulturních struktur a jejich kontroly. Autoritářský systém tak v praktickém ohledu omezuje autonomii politického života vyjádřenou existencí politických stran a parlamentem. Nedokáže však vytvořit jedinou, rozhodující masovou politickou stranu, která by vystupovala v roli vůdce. Takový režim dokáže zabránit existenci velkých odborových svazů, ale není schopen účinně omezit činnost jednotlivých odborů; stejně tak nedokáže plně kontrolovat kulturní život ve všech jeho aktivitách. Je pro něj typické, že ponechává prostor pro autonomní život různých subkultur, např. církví, na okraji společnosti. Autoritářský režim je tedy komplexnější a heterogennější než totalitní, a jak z jeho nitra, tak z vnějších subkultur vznikají zárodky politické opozice.⁵

1.2.2 Klasifikace totalitarismu

Linzova klasifikace a „umístění do praxe“ se týká pouze autoritativních režimů. Model totalitarismu je do jisté míry teoretický. Někteří kritici teorie totalitarismu hovoří o tom, že tato koncepce je natolik marxistická, že je téměř nemožná její realizaci v praxi, a proto by se spíše mělo hovořit o totalitní tendenci či trendu. Tvůrci teorie totalitarismu byli nejčastěji ovlivněni pozorováním nacistického Německa a komunistického Ruska, později Sovětského svazu, a tedy právě o nich hovořili jako

⁴ CABADA, L. KUBÁT, M. Úvod do studia politické vědy. Praha : Eurolex Bohemia, 2004 s. 373-374

⁵ DVORÁKOVÁ, V. KUNC, J. O přechodech k demokracii. Praha : Slon, 1994, s. 50

o příkladech totalitních států (ovšem jen v některých fázích jejich vývoje). Z ostatních částí světa se jako příklady totalitarismu objevují Kim Ir Senova Severní Korea, Mao Ce-tungova Čína nebo Kanbodža v období vlády Rudých Khmerů. Ve všech zmíněných příkladech ovšem opět pouze v jistých fázích vývoje těchto zemí. Bez ohledu na to, že slovo totalitarismus pochází z Itálie a že se v něm italští fašisté v čele s Mussolinim zhlédli, není meziválečná fašistická Itálie žádnými badateli řazena mezi totalitní režimy, nýbrž je klasifikována jako režim autoritativní.

V případě totalitarismu dnes více méně panuje shoda, že se jedná o ideální typ, který je v praxi v podstatě nedosažitelný a jednotlivé konkrétní režimy se totalitarismu mohou pouze přibližovat. Z tohoto hlediska je provádění klasifikace samotného totalitarismu neúčelné. Účelné a nutné je ale provádění rozlišení mezi totalitarismem a jinými typy nedemokratických režimů a právě tomu teorie totalitarismu významně pomáhá.

Totalitarismus jako typ politického uspořádání je veskrze moderním fenoménem spjatým s dvacátým stoletím. Samotný termín totalitarismus se objevuje až v první polovině tohoto století a prošel velmi zajímavým vývojem. Slovo totalitarismus pochází z italštiny (totalitarismo, stato totalitario) a jeho autorství je mylně přisuzováno Benitu Mussolinimu. Ve skutečnosti jej začali po roce 1922, kdy Mussolini převzal v Itálii moc, používat italští novináři – odpůrci fašismu. Totalitarismus se tedy zrodil v kontextu kritiky italského fašismu (a také komunismu, protože tito novináři začali termín totalitarismus směřovat k ruskému komunismu). Sám Mussolini tento pojem převzal později (až v roce 1925), a teprve poté se stal velmi populární mezi italskými fašistickými ideology a propagandisty, kteří přeměnili jeho význam z kritického, negativního na pochvalný, pozitivní.⁶

Patrně neznámější a nejpoužívanější definici totalitarismu představili Carl J. Friedrich a Z. K. Brzezinski, kteří totalitarismus definovali prostřednictvím jeho šesti hlavních charakteristických rysů:

- jedna oficiální státní ideologie zahrnující všechny aspekty lidské existence a obsahující pro všechny členy společnosti závazné pokyny,
- jedna masová hierarchicky uspořádaná politická strana řízená vůdcem, která je nadřazena státnímu aparátu nebo se státním aparátem splývá,

⁶ CABADA, L. KUBÁT, M. Úvod do studia politické vědy. Praha : Eurolex Bohemia, 2004. s. 372-374

- politické straně podřízený systém teroristické policejní kontroly společnosti využívající moderních metod (včetně psychologických),
- monopolní kontrola všech prostředků masové komunikace a informačních zdrojů prováděna politickou stranou nebo s ní splývajícím státním aparátem,
- monopolní kontrola všech prostředků ozbrojené moci prováděná politickou stranou nebo s ní splývajícím státním aparátem,
- monopolní kontrola a řízení veškeré ekonomické činnosti.⁷

K problematice totalitarismu se ve své rozsáhlé práci Teorie demokracie vyjádřil i G. Sartori. Zcela jednoznačně se přiklání k názoru, že totalitarismus je „nový název něčeho, co doposud nebylo pojmenováno“, že ho proto nelze použít pro historicky starší režimy. Vznikla by tak nepřehledná situace a pojem stát by ztratil svou hodnotu.

Podle jeho názoru lze totalitarismus „přesně definovat jen pokud bude používání tohoto pojmu striktně vyhrazeno novému, současnému fenoménu a pokud se budeme pohybovat pouze ve sféře sémantiky toho, co totalita zdůrazňuje, k čemu přenáší pozornost. Modernost totalitarismu je tak i podle Sartoriho spojena s moderní technologií, která dovoluje „totální rozšíření a pronikání moci“ a současně umožňuje hodnotit určité stupně rozšíření této technologie a jí podmíněných znaků společnosti.

Dalším znakem totalitarismu je ideologizace politiky, která odpovídá svým charakterem náboženství. Sartori proto o něm hovoří jako o politickém náboženství, jež má své kořeny ve Francouzské revoluci.

Sémanticky označuje totalitarismus „uvěznění celé společnosti do rámce státu, vše pronikající politické ovládnutí všeho, včetně mimopolitického života člověka“. Právě tento rys je pokládán za jeden z nejdůležitějších znaků totalitarismu, za rys, který totalitní režimy odlišuje od jiných nedemokratických režimů, jejichž míra zásahu do nepolitického života členů společnosti je minimální, resp. žádná. Na rozdíl od totalitního režimu si jiné nedemokracie vystačí s kontrolou politické aktivity příslušníků své společnosti, totalitní však s sebou nese „invazi do lidského soukromí“.⁸

⁷ CABADA, L. KUBÁT, M. Úvod do studia politické vědy. Praha : Eurolex Bohemia, 2004. s. 374-376

⁸ ŘÍCHOVÁ, B. Přehled moderních politických teorií. Praha : Portál, 2006. s. 233

1.2.3 Klasifikace R. Arona

Jinak přistoupil ke klasifikaci nedemokratických politických systémů ve své práci *Demokracie a totalitarismus* R. Aron. Aron ve své typologizaci explicitně nehovoří o dichotomii mezi totalitarismem a autoritativismem, ale toto základní dělení v ní je implicitně obsaženo. Aron zato důrazně odlišuje komunistický a nacionálně socialistický režim. Vyhýbá se přitom přímému pojmenování jednotlivých typů (nedává jim názvy) a jejich odlišnost dokumentuje na příkladech a základních charakteristikách.⁹

První typ nejlépe zosobňuje Salazarovo Portugalsko. Tento typ režimu neusiluje o všemocné postavení státu, nýbrž chce zachovat autonomii sociálních útvarů. Režim tohoto druhu se snaží vytvořit reprezentaci odlišnou od reprezentace parlamentní. Vylučuje sice rivalitu stran, neustále soutěží o moc, ale tvrdí, že vládnoucí nejsou a nesmějí být všemocní, že jsou podřízeni zákonům, morálce, náboženství. Dovolává se tradicionalistické ideologie, snaží se odstranit neklid stran a parlamentu, aniž by přitom ústil do splynutí společnosti a státu. Je to režim, který by chtěl být liberální, aniž by byl demokratický, ale kterému se nedaří stát se liberálním.

Druhý typ režimu, který se obvykle nazývá fašistickým, má s předcházejícím typem společné omítání demokratických idejí a parlamentních praktik, ale jsou tu četné rozdíly. Salazarův režim si přeje lidem spíše „odpolitizovat“, režim Mussoliniho nebo Hitlerův je chtěl „zpolitizovat“ nebo „zfanatizovat“. Salazarův režim nemá státní stranu, zatímco režim Mussoliniho nebo Hitlerův tuto stranu měl.

Španělský, italský a německý režim se dovolává principu autority, avšak doktríny, na něž se odvolávají jsou různé. Španělský režim se zdá být spojovacím článkem mezi prvním a druhým typem; jako první se odvolává na tradicionalistické myšlení, chce zachovat roli církve, tvrdí, že autorita pochází shora a nesmí být podřízena přání občanů, ale je nepřátelský vůči totalitnímu státu. Španělský režim je méně konzervativní než režim Salazarův, obsahuje jisté elementy moderního fašismu. Italský režim byl založen na státní správě, hlásal etatistickou ideologii, ale byl ve srovnání s režimem německým méně revoluční a snažil se zachovat tradiční struktury. Poskytoval přitom státu absolutní autoritu, kterou podporovalo odstranění parlamentu a opora jediné strany.

⁹ CABADA, L. KUBÁT, M. Úvod do studia politické vědy. Praha : Eurolex Bohemia, 2004. s. 374

Režim který nejlépe reprezentuje druhý typ, je režim nacionálně socialistický. Hnutí bylo totiž antidemokratické a antiliberální, ale také jistým způsobem revoluční ve vlastním slova smyslu, snažilo se rozbít sociální a ideologické struktury výmarské republiky. Jednotícím principem nebyl stát jako v italském fašismu, ale národ nebo ještě spíše rasa.

Třetí typ režimu, režim komunistický, ruší také pluralitu stran, ale vykazuje jeden zásadní rozdíl proti režimu druhého typu. Dalek toho, aby popíral demokraticko-liberální ideje, snaží se je uskutečnit tím, že vyřazuje soutěžení stran. Tvrdí, že ústavně pluralitní režimy jsou pouze kamufláží kapitalistické oligarchie, že je tedy třeba potlačit kapitalistickou oligarchii a vytvořit jednotnou beztřídní společnost, aby tak bylo dosaženo skutečné svobody a skutečné demokracie. K tomu, aby bylo dosaženo nejvyšších cílů beztřídní společnosti, je nezbytným prostředkem absolutní moc strany, která představuje zájmy proletářské třídy.

Všechny tyto tři typy můžeme podle Arona různě seskupovat a stavět k sobě nebo proti sobě, a to v závislosti na zvoleném kritériu komparace.¹⁰

2. Teorie komunismu

Typickým nedemokratickým režimem je komunismus. V dnešním světě žije více než jedna miliarda lidí přímo sužovaných komunistickou diktaturou. Těmto lidem je až do nynějška vnucován komunismus jako oficiální státní ideologie od narození až do smrti. S touto záležitostí má za 42 let dostačující zkušenosti i náš stát. Dalších téměř tři sta milionů obyvatel žije v zatím nejisté „demokracii“ postsovětských zemí. Většina z nich asi ani nemá možnost opatřit si literaturu, která by ke komunismu přistupovala kriticky.¹¹ V této kapitole jsou popsány stručně základní teze komunismu.

Komunistickou ideologii zformuloval v polovině devatenáctého století Karel Marx a Bedřich Engels, kteří vycházeli z bohatého teoretického dědictví socialistických myslitelů let předešlých. Jejich dílo bylo následně rozvíjeno a měněno podle potřeb jednotlivých společností, ačkoli původně mělo být univerzálně platným návodem. Proto vznikly nejrůznější národní doktrinární mutace, jež ovšem mohly inspirovat a také inspirovaly komunistická hnutí v dalších zemích. Kanonickou platnost získalo nejprve učení vůdce ruských komunistů a bolševiků Vladimíra Iljiče Lenina,

¹⁰ ARON. R. Demokracie a totalitarismus. Brno : Atlantis, 1993, s. 129-130.

¹¹ BOCHENSKI. J. M. Marxismus-leninismus : věda nebo víra. Olomouc : Velehrad, 1994, s. 4.

tzv. marxismus-leninismus. Ve druhé polovině dvacátého století pak vznikly další varianty, z nichž jako druhou nejvlivnější doktrinální mutací marxismu jmenujme alespoň maoismus. Rovněž v rámci jedné země a jednoho systému však docházelo k doktrinálním změnám – nejvhodnějším příkladem je přechod od leninské koncepce mezinárodní revoluce, která předpokládala, že komunismus bude možno vybudovat teprve poté, co všude na světě zvítězí bolševická revoluce, ke stalinské koncepci „komunismu v jedné zemi“, která na světovou revoluci rezignovala a vyhlásila, že k dosažení komunismu není nezbytnou podmínkou.

Původní marxistická ideologie byla filosofií dějin, která vysvětlovala, proč se kapitalismus přežil a proč jej má nahradit socialismus. Její teorii shrnul K. Marx v roce 1848 v Komunistickém manifestu třemi slovy: „lidvidace soukromého vlastnictví“.¹² Komunistická společnost je tedy beztřídní společností, v níž jsou výrobní prostředky v kolektivním vlastnictví. Lidé měli v této utopické vizi dosáhnout úplného osvobození: bohatství bude rozdělováno ku prospěchu všech, nikoli pouze několika, jedinci budou moci své nadání a vlohy realizovat prostřednictvím neodcizené práce.¹³

Marxismus samozřejmě musí pokud chce být ideologií, vykládat dějiny. V podání marxismu jsou dějiny dějinami třídních bojů, které lze periodizovat podle měnícího se charakteru vlastnictví výrobních prostředků. Dějiny jsou podle marxismu rozumné, neboť neomylně, bez zbytečných překážek, zataček a omylů směřují k předem ustanovenému cíli – beztřídní komunistické společnosti. Z historie se tak stal proces – mající charakteristiky jak lineární, tak kruhové – počínající prvobytně pospolnou společností (tzv. primitivním komunismem), pokračující systémem otrokářským, feudálním, kapitalistickým a socialistickým, jež vrcholí v komunismu. Třídní protiklady, které se v každé dějinné etapě proměňují a které současně dodávají každému období specifický charakter, plynou z konfliktu mezi výrobními silami a výrobními poměry. Veškerý ekonomický a společenský vývoj je ovlivněn ekonomickými vztahy, poměrem k vlastnictví výrobních prostředků.¹⁴

Tato tzv. ekonomická základna poté ovlivňuje tzv. právní politickou nadstavbu. Jakékoliv změny uvnitř základny mají bezprostřední vliv na nadstavbu. Chceme-li tedy podle této teorie změnit stávající společenský řád, jeho morální a právní normy, podobu náboženství, stačí změnit ekonomické vztahy. Právě tyto myšlenky vedly komunistické

¹² MARX, K. ENGELS, B. Komunistický manifest. Praha : SPN, 1970, s. 25.

¹³ MARX, K. ENGELS, B. Komunistický manifest. Praha : SPN, 1970, s. 26.

¹⁴ BALÍK, S. KUBÁT, M. Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů. Praha : Dokořán, 2004, s. 104.

režimy na celém světě k zásadnímu zásahu do ekonomické zóny – ke znárodnování, rozkulačování, socializace vesnice apod. Neměly smysl samy o sobě, díky nim mělo dojít k zásadní přeměně společnosti a urychlení příchodu komunismu.¹⁵

Marx vycházel z obecně sdílené představy německé klasické filosofie, že filosofie dosáhla ve svých velkých systémech dokonalého poznání, odhalila zákonitosti dějin a je povolána na jejich základě změnit svět. Sociální třídou, která se má stát nositelem změn (a zároveň nositelem světového pokroku), je dělnictvo. Právě ono – zbídačované a utlačované – je povoláno k tomu, aby definitivně změnilo tento svět a přineslo lidstvu poslední fázi jeho dějin. Je vyvolenou třídou a filosofie se stane mocnou zbraní v jeho rukou. Jde o to, aby mu někdo srozumitelnou formou toto filozofické a světodějné poslání objasnil. Tím někým měl být Karel Marx a principy fungování světa a role dělníků v něm měl objasnit Komunistický manifest.

Marxův vliv byl obrovský a možná větší než skutečná hodnota jeho díla. Zásadně ovlivnil ideologii socialismu, zejména jeho radikálnější část. Všeobecná dělnická revoluce měla být cestou, která s konečnou platností vyvede lidstvo z béd a utrpení a přinese každému člověku svobodu, lidskou důstojnost a štěstí. Marx se ale příliš neohlížel na životní realitu, sám v továrně nikdy nebyl. Jeho koncept je teorií, založenou často spíše na víře ve svou správnost. Jeho velkou slabinou je především neochota reflektovat změny, ke kterým ve vývoji kapitalismu postupně docházelo.¹⁶

2.1 Kategorie marxistického myšlení¹⁷

Můžeme rozpoznat tři základní kategorie marxistického myšlení: (1) dějinnost, (2) totalitu a (3) dialektiku.

1. **dějinnost** – pro ateistického Marxe již nespočíval smysl dějin tak jako u jeho učitele Hegela v sebepochopení ducha, ale v uskutečňování hluboce všestranně smyslového člověka. Při zkoumání Marxova díla můžeme rozpoznat několik různých přístupů k této kategorii, kanonickou platnost získala verze nejmladší. Lidé jsou v jejím pojetí nositeli určitých třídních vztahů a zájmů, které se v dějinách mění. Podle ortodoxního historického materialismu, který z tohoto pojetí vychází, existují v dějinách

¹⁵ BALÍK, S. KUBÁT, M. Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů. Praha : Dokořán, 2004, s.105.

¹⁶ VALEŠ, L. Dějiny politických teorií. Plzeň : Aleš Čeněk, 2007, s. 259,261.

¹⁷ BALÍK, S. KUBÁT, M. Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů. Praha : Dokořán, 2004, s.105.

obecné a nutné souvislosti, které vyjadřují opakovatelnost a pravidelnost společenských procesů. Existence společnosti pak podléhá určitým zákonitostem, které lze rozpoznat a které nejspíšeji identifikuje právě marxismus.

2. **Totalita** – tento konstrukt pracuje s předpokladem všestranně určující nadvlády celku nad částmi. V marxistickém pojetí to znamená, že každý prvek můžeme pochopit jedině pohledem na celek a že celek je víc než souhrn všech částí. Z toho lze pochopit komunistický důraz na kolektivismus, odtud pramení hesla obhajující přehmaty jako „když se kácí les, létají třísky“ a další.

3. **Dialektika** – moderní klasiky termínu jako Hegel, Marx a Engels. Koncept dialektiky pracuje se třemi pojmy, s třístupňovým vývojem: teze – antiteze – synteze. Na první úrovni existuje teze, která je následně popřena svou antitezí, aby v závěru tyto dva protiklady vytvořily syntezu, která je sloučí v jedno. Klasikové pojmu formulovali tři základní zákony dialektiky: přeměna kvantity na kvalitu; vzájemné pronikání protikladů a jejich vzájemná přeměna, jsou-li dohnány k vyhocení; vývoj v protikladech neboli zákon negace negace. Nelze zcela přesně říct, co ve skutečnosti dialektika je. V praxi to znamenalo, že i vědomá a neskutečná lež mohla být vydávána za vyšší stupeň jednoduché pravdy.

2.2 Šest bodů komunistické morálky¹⁸

Komunistická morálka byla určena šesti formulujícími body.

1. Komunismus je humanismus. Nejvyšším principem komunistické morálky byla názor, že vše je pro člověka.

2. Mnohé v člověku je zcela špatné. Lidé by měli jednat tak, aby v člověku zvítězilo dobro a skutečná lidskost.

3. Člověk se dosud nestal člověkem. Člověk by měl jednat tak, aby se co nejdříve stal člověkem, aby dosáhl říše rozumu a svobody.

4. Příčinou všech nedokonalostí a všeho zla je soukromé vlastnictví výrobních prostředků, tzn. Aby byl nastolen kolektivismus, společenské vlastnictví.

¹⁸ BALÍK, S. KUBÁT, M. Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů. Praha : Dokořán, 2004, s.106.

5. Mesiášské kořeny role proletariátu se projevují v tom, že komunistická morálka má charakter vykupitelského učení. Vykupitelem je proletář, který není poskvrněn dědičným hříchem (není soukromým vlastníkem výrobních prostředků) a který nejvíce trpí důsledky zla. Lidé by měli jednat tak, aby proletariát co nejdříve zvítězil. Dobré a morální je to, co přibližuje proletariát k vítězství, neboť to je vítězstvím lidstva a podstatným krokem k jeho osvobození.

6. Na vykupitelské poslání proletariáře navazuje učení o roli strany. Lidstvo podle něj nespasí jednotlivý proletář, neboť proletariát je hloupý. Je zapotřebí předvoje, generálního štábu, kterým je skupina lidí ztělesňující vědomí a svědomí proletariátu – tedy komunistická strana. Lidé mají jednat tak, aby co nejdříve zvítězila komunistická strana. Dobré a morální je to, co prospívá taktice strany; zlé a nemorální je všechno, co brání jejímu vítěznému tažení.

Základním stavebním prvkem marxistické analýzy společnosti byl koncept třídy, kterým Marx definoval termíny typu ekonomická moc a podobně. Věřil, že kapitalistická společnost je rozdělena na dvě proti sobě zásadně stojící třídy – buržoazii a proletariát. Buržoazie tvoří kapitalistickou třídu, která žije z vlastnictví „produktivního bohatství“; proletariát představuje zbídačené masy, které jsou nuceny prodávat svou pracovní sílu, díky čemu mohou být považovány za námeznné otroky. Pro marxisty představuje analýza konceptu třídy klíč k pochopení historie a předpovědi budoucnosti kapitalismu.¹⁹

2.3 Třídy a třídní boj

Marx sociologizuje svoji teorii výrobních sil a výrobních vztahů tím, že ji propojuje s teorií tříd. Marx promítl rozpor mezi výrobními silami a výrobními vztahy do rozporu mezi hlavními antagonistickými silami dané společnosti. Výrobní síly jsou reprezentovány progresivní třídou, která má zájem na změně, zatímco výrobní vztahy nacházejí svůj sociální výraz ve třídách konzervativních, které jsou proti změně ve snaze uhájit svoji pozici.

Tento protiklad není strnulý a nemá stabilní nositele. V průběhu vývoje se mění charakter jedné a té samé třídy. Buržoazie nejprve reprezentuje progresivní výrobní síly a bojuje proti privilegiím šlechty, církve a panovníka, kteří hájí strnulé feudální výrobní

¹⁹ BALÍK, S. KUBÁT, M. Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů. Praha : Dokořán, 2004, s.108.

vztahy. Po svém vítězství, kdy začíná produkovat třídu proletariátu, mění se buržoazie v konzervativního činitele, kdy hájí výrobní vztahy, které zakládají její panství.

Každá třída je tedy přínosná a progresivní na počátku své epochy, pak však její přínos klesá, třída se stává stále konzervativnější, omezuje se na hájení svých pozic a brání jakýmkoliv změnám, čímž jen oddaluje svůj pád. Ovládané třídy se naopak pokoušejí prosadit v boji s ní své vlastní zájmy a hodnoty a vyzvednout je jako zájmy a hodnoty vládnoucí.²⁰

Marx kolem sebe viděl mnoho trpících, čtrnáct a více hodin denně za mizernou mzdu pracujících dělníků. Kteří, degradováni fyzicky i duševně, museli bojovat o holou existenci. Vedle této masy pak viděl mnohem méně početnou skupinu šťastných, bohatých lidí, kterým se všeho dostávalo. Tyto dvě skupiny, vykořisťovatelé a vykořisťovaní, se nezdáli mít spolu něco společného a jejich vzájemný vztah se Marxovi jevil pouze v tom, že se musejí potírat – a to jen kvůli svému postavení ve společnosti a zcela nezávisle na individuální vůli. A rozervanost společnosti, kterou Marx viděl a analyzoval, nespočívala jen v rozdílnosti zájmů obou skupin. Pro první z nich byl např. stát vítaným nástrojem potlačování dělníků; dělníci ale neviděli v existujícím státu svůj stát, nýbrž zbraň v rukou nepřítele. Byli přesvědčeni, že právo je orgán řádu a spravedlnosti vhodný pouze pro kapitalisty. Dělníci viděli ve státu pouze jeden z nástrojů svého útlaku a vykořisťování.

Pro obě skupiny nemohla existovat dokonce ani společná kultura. Vykořisťovatelé byli často zbožnými křesťany, kteří věřili, že daný řád stvořil Bůh jednou provždy. Avšak pro dělníky, pokud vůbec dokázali vidět a rozumět situaci vcelku, bylo náboženství víc než zbytečné. Bylo, stejně jako právo, nástrojem útlaku. Přirozeně pak nemohly obě skupiny mít ani společnou morálku: buržoazní morálka chránila totiž soukromé vlastnictví a tím i vykořisťování – nemohla tedy současně být též morálkou vykořisťovaných.

Dokonce ani v oblasti umění neexistovalo nic společného. Vykořisťování a hladovějící dělníci nebyli s to podílet se na buržoazním umění.

K tomu ještě náleží Marxovo teoretické, národně ekonomické objasnění vykořisťování: jeho teorie nadhodnoty a zbídačování. Podle tohoto učení se vykořisťování a zbídačování muselo rozšiřovat zcela nezávisle na lidské vůli, dokud

²⁰ KELLER, J. Dějiny klasické sociologie. Praha : Slon, 2005, s. 107.

bude existovat soukromé vlastnictví výrobních prostředků. Z toho plynulo, že boj mezi vykořisťovateli a vykořisťovanými a rozervanost společnosti budou existovat tak dlouho – a nadto ve stále intenzivnější formě – dokud budou existovat třídy.

Velké skupiny lidí nazval Marx, inspirovaný svými francouzskými předchůdci, „třídami“. Ani on, ani Engels třídy nedefinovali. Definici tříd je teprve u Lenina. Zní: „Třídy jsou velké skupiny lidí, které se navzájem liší svým místem v historicky určitém systému výroby, svým vztahem (zpravidla fixovaným a formulovaným zákony) k výrobním prostředkům, svou rolí ve společenské organizaci práce a konečně způsobem nabývání a velikosti podílu na společenském bohatství, jímž disponují. Třídy, to jsou takové skupiny lidí, z nichž jedna si může přivlastňovat práci druhé, protože zaujímá jiné místo v určité soustavě společenského hospodářství“.²¹

Třída se tedy v marxismu-leninismu definuje nejprve prostřednictvím svého místa v procesu výroby. Za prvé jsou kapitalistické díky svému vztahu k výrobním prostředkům vlastníky těchto statků, avšak proletáři je ve svém vlastnictví nemají. Za druhé – díky své roli mají kapitalisté ve výrobě vedoucí postavení, proletáři ale postavení výkonné. Z toho za třetí plyne určitý podíl na národním produktu, a to tak, že kapitalisté dostávají větší, proletáři pak menší díl. A za čtvrté je i způsob, jakým si příslušníci jedné třídy přivlastňují tento podíl, charakteristický pro danou třídu. Kapitalisté si ho přivlastňují formou zisku, proletáři formou mzdy.

Podle marxismu-leninismu existují dva druhy tříd: za prvé hlavní třídy, jako jsou například feudálové a nevolníci nebo kapitalistické a proletáři. Vždy se objevují párově, protože mezi hlavními třídami musí vždy existovat třída vykořisťovatelů a třída vykořisťovaných. Za druhé známe vedlejší třídy, jako jsou například rolníci nebo malovýrobci v kapitalismu.²²

Třídy lze ovšem členit i na antagonistické, tj. takové, v nichž vládne vztah napětí mezi vykořisťovateli a vykořisťovanými, a neantagonistické: neantagonistické mají být například v dnešním Sovětském svazu třídy rolníků a dělníků.

O hlavních třídách učí marxismus-leninismus čtyři základní věci:

1. Že dosud vždycky – s výjimkou pravěku lidstva – existovaly takové třídy a třídní boj

²¹ LENIN, V. I. Velká iniciativa. Praha : Svoboda, 1977, s. 26.

²² BOCHÉNSKI, J. M. Marxismus-leninismus : věda nebo víra. Olomouc : Velehrad, 1994, s. 75-77.

2. Že třídní příslušnost k sobě lidi poutá nesrovnatelně silněji než cokoliv jiného, například národnost.
3. Že kvůli třídnímu boji je každá třídní společnost hluboce rozštěpená.
4. Že analogie tohoto třídního boje existuje i mezi národy, které se tak dělí na národy vykořisťující a národy vykořisťované.²³

Třídní boj má celou řadu podob. Vždy je to například ideologický boj – kapitalisté bojují na duchovní úrovni za náboženství a proletáři proti. Dále je třídní boj samozřejmě hospodářským bojem, například o vyšší mzdy a o kratší pracovní dobu. To jsou však jen sekundární formy třídního boje. Jeho podstatou je to, že je vždy politickým bojem – a to natolik, nakolik jsou všechny ostatní formy podřízeny formě politického boje.

Mají se například organizovat stávky, a to nikoli jen kvůli tomu, aby si dělníci vynutili vyšší mzdy, ale aby se jimi kapitalismus politicky oslabil a urychlilo se převzetí moci. A to je velice významná záležitost. Marxismus-leninismus je v podstatě politické učení, byť obsahuje mnoho metafyzických, sociologických a národně ekonomických teorií. Jeho cíle jsou prvořadě politické. Všechno další je podřízeno politickému cíli. Z marxisticko-leninistického stanoviska například vůbec není žádoucí, aby si zaměstnanci vynutili tak vysoko mzdy, že by díky tomu ztratili zájem o politický boj. Je podle něj lepší, jsou-li špatně placeni, ale bojují za komunismus. Neboť je to pouze komunismus – jehož ovšem lze dosáhnout pouze politickými prostředky – který, jak jsme již viděli, může osvobodit dělníka a celé lidstvo.

Cílem politického boje je revoluční převzetí moci. Revoluce má pro marxismus-leninismus ústřední význam. Zdá se, že všechny filosofické a sociální teorie slouží výlučně k zdůvodnění nutnosti revoluce. Všechno co marxista-leninista činí ve třídní společnosti činí v posledku pro revoluci.

Teprve poté, co je revoluce uskutečněna, může začít myslet jinak. K tomu je třeba podotknout, že na základě leninské teorie imperialismu požadavek revoluce neustává ani v tzv. socialistických zemích, protože stále existují imperialistické státy, které mají být poraženy.²⁴

Podle Marxovi teorie krizí měl kapitalismus periodicky každých deset let prodělávat krizi. Toto tvrzení se ukázalo být neudržitelným ještě za Marxova života.

²³ BOCHÉNSKI, J. M. Marxismus-leninismus : věda nebo víra. Olomouc : Velehrad, 1994, s. 78.

²⁴ BOCHÉNSKI, J. M. Marxismus-leninismus : věda nebo víra. Olomouc : Velehrad, 1994, s. 77-78.

Podle teorie zbídačování, jež měla delší životnost, šel kapitalistický svět nezadržitelně k socialismu, neboť každá další racionalizace a mechanizace výroby vede k propouštění, díky tomu roste nabídka pracovních sil a klesá mzda, což ve svém důsledku vede ke zbídačování proletariátu. Proletariát se logicky začne bouřit a společenské nepokoje mají kapitalismus nakonec svrhnout. A právě tento mylný předpoklad se ukázal být klíčovým pro neúspěch brzkého uskutečnění teorie jako celku. Karel Marx vystavěl teorii pro západní kapitalistický svět. Nezabýval se otázkami typu, zda je pro nastolení socialismu nutná kapitalistická předehra. Z toho vznikly například velké rozpory vedoucí k rozštěpení socialistického tábora v předrevolučním Rusku.

Marxistické učení stanovilo tři podmínky komunismu:²⁵

1. vykořisťovatelské třídy na celém světě musí být zlikvidovány
2. vytvoření materiálně technické základny pro přebytek zboží, přednost musí dostat těžký průmysl před průmyslem spotřebním
3. výchova nového - komunistického - člověka, který neodděluje své vlastní zájmy od zájmů společenských a pracuje pro čistou radost z práce, nikoli pro mzdu

Zvýše uvedených řádků je patrné, že marxismus plně splňuje nároky na označení ideologie. Jako takový byl ve dvacátém století použit pro celou řadu komunistických států, které jej využily k budování nedemokratické společnosti podle sovětského či čínského vzoru. Stal se ideologickým učením par excellence, vždyť se vedly nekonečné spory o jeho správný výklad, existovaly odchylky od tohoto učení, jež se stávaly záminkou k nekonečným kritikám a sebekritikám, k vyřazení z podílu na moci či přímo k fyzické likvidaci. Pramenilo z něho i pohrdání přírodou a vlastně i člověkem – příkladů je bezpočet, od hesel typu „Poručíme větru, dešti“ přes snahy obrátit toky sovětských řek po tragikomické šlechtitelské šarlatánství. Marxismus si činil a činí nároky na vlastnictví pravdy a na jedině správný výklad dějin, staví před lidi vizi v reálném čase dosažitelného ráje a umí předpovídat zářnou budoucnost.²⁶

²⁵ BALÍK, S. KUBÁT, M. Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů. Praha : Dokořán, 2004, s.108.

²⁶ BALÍK, S. KUBÁT, M. Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů. Praha : Dokořán, 2004, s. 108.

3. Praxe komunismu

3.1 Komunistický režim v sovětském svazu

Nejstarším a nejdéle trvajícím komunistickým režimem byl režim v Sovětském svazu. Ideologicky stál tento režim na základech marxismu, částečně doplněného Leninovým vkladem. Cílem komunistického režimu v Rusku bylo totálně změnit společnost. Třídní konflikt byl stále více vyhrocován tak, aby brzo nastal kýžený beztřídní stav. Následující kapitola se zabývá komunistickým režimem v Sovětském svazu od Říjnové revoluce v roce 1917 až po konec Sovětského svazu v roce 1991.

Sovětský totalitarismus byl radikálně novou politickou formou, zásadně odlišnou od historicky známých forem autoritativních režimů, jakými byly vlády despotů, vojenských diktatur či úzkých skupin oligarchie. Bolševismus zničil všechny společenské, politické a právní instituce carského Ruska a prosadil ničím neomezenou moc jedné politické strany. Její vládnoucí elita se opírala o tzv. diktaturu proletariátu a v širokém měřítku uplatňovala přímé násilí. Zákony a právní normy nového sovětského státu v teorii a praxi popřely osobní svobodu jednotlivce a byly tak v zásadním rozporu s principy demokratické společnosti. Komunistická totalita usilovala o všestrannou kontrolu a manipulaci veřejného i soukromého života. V tomto ohledu neexistoval rozdíl mezi V. I. Leninem a V. Stalinem. Základy sovětského politického systému byly položeny již v čase občanské války a tzv. stalinismus převzal a umocnil nejen veškeré dědictví ruské civilizační zaostalosti, ale i Leninova modelu státního zřízení. Ostatně pojetí Mimořádné komise pro boj s kontrarevolucí (ČEKA) jako nástroje rudého teroru je spojeno s Leninovým jménem, stejně jako první gulagy pro skutečné i potencionální odpůrce sovětského režimu.²⁷

Zatímco v Rusku zuřila občanská válka, lidé umírali hladem, v důsledku nakažlivých nemocí, nedostatku lékařské pomoci, oblečení a otopu a žili jakoby ne pochodu (stále utíkali před válkou a hladem – např. z dvoumilionového Petrohradu v roce 1917 zbylo jen 705 tisíc obyvatel v roce 1920). V Evropě sílila ochota uzavřít se Sověty mír.²⁸

Obyvatelům sovětského Ruska přinesla tato doba kromě neuvěřitelného strádání i všeobecnou mravní devastaci. O tu se postaralo děsivé mučení a zabíjení na všech stranách, pogromy na Židy, inteligenci, buržoazii, příslušníky jiných stran,

²⁷ NÁLEVKA, V. Světová politika ve 20. století. I. díl. Praha : Aleš Skřivan ml., s. 64.

²⁸ VEBER, V. Komunistický experiment v Rusku 1917-1991, aneb, Malé dějiny SSSR. Praha : Roman Míšek, 2001, s. 54.

věřící atd. Vyhlášený třídní boj byl vlastně zabíjením a veřejným loupením cizího majetku, a přitom se představoval jako občanská cnota. K tomu přistupovaly provokace Čeky a státních úřadů, špionáž, činnost agentů a nesčetná udání, nastal také naprostý rozvrat poměru k práci. Běžný život ovládla nefunkční a autoritativní byrokracie. Na obyčejné potvrzení, jakým bylo např. povolení na cestu vlakem se čekalo ve frontě 3-4 dni.²⁹

Bolševici úspěšně dobyli politickou moc také proto, že neměli na politické scéně Ruska rovnocenného konkurenta. Lidé se nedokázali bránit tak ohromujícímu a nečekanému nástupu násilí a teroru, realizovanému důsledně a bez skrupulí. Bolševici měli tři základní nástroje či opory moci: komunistickou stranu, Rudou armádu a rudý teror. Komunistická strana byla stranou velmi disciplinovanou, navíc i vojensky vycvičenou. Na jaře roku 1921 byli téměř všichni komunisté mobilizováni, a navíc povinně pracovali pro Čeku.³⁰

Občanská válka v Rusku byla obvykle posuzována jako konflikt mezi rudými (bolševiky) a bílými (monarchisty). Ve skutečnosti vedle vojenských střetnutí mezi dvěma armádami bylo nepochybně nejdůležitější to, co se dělo za velmi pohyblivou frontovou linií. Tato dimenze občanské války je dimenzí „vnitřní fronty“. Vyznačuje se nejrůznějšími represemi, vykonávanou etablovanou mocí.

Jako vždy i v této občanské válce je těžké sestavit celkovou bilanci forem represí a typů teroru, prováděných jedním nebo druhým ze zúčastněných táborů. Bolševický teror vyžaduje několik podstatných typologií. Existoval se svými metodami, zvláštnostmi a přednostními cíli už dávno před vlastní občanskou válkou, jež vypukla až koncem léta 1918. Zvolená typologie zdůrazňuje v kontinuitě vývoje, který můžeme sledovat od prvních měsíců režimu, hlavní skupiny obětí, podrobených důsledné a systematické represím:

- nebolševičtí političtí činitelé, od anarchistů až po monarchisty;
- dělníci bojující za nejzákladnější práva – chléb, práci, minimální svobodu a důstojnost;
- rolníci – často dezertéři – účastníci nesčetných rolnických bouří nebo vzpour v jednotkách rudé armády;

²⁹ VEBER, V. Komunistický experiment v Rusku 1917-1991, aneb, Malé dějiny SSSR. Praha : Roman Míšek, 2001, s. 54.

³⁰ VEBER, V. Komunistický experiment v Rusku 1917-1991, aneb, Malé dějiny SSSR. Praha : Roman Míšek, 2001, s. 55-56.

- kozáci, masově deportovaní jako sociální a etnická skupina, známá svým nepřátelstvím k sovětskému režimu. Likvidace kozáků předznamenává velké deportační akce ve třicátých letech („rozkulačování“, deportace etnických skupin) a zdůrazňuje kontinuitu leninské a stalinské fáze v politické represí;
- „sociálně cizí živly“ a jiní „nepřátelé lidu“, „podezřelí“ a „rukojní“, likvidovaní „preventivně“, zejména během evakuací měst bolševiky, nebo naopak během opětovného dobytí měst a území obsazených na čas bílými.

Nejznámější jsou nepochybně represe, jež dopadly na politické aktivisty různých stran stojících v opozici k bolševickému režimu. Hlavní vedoucí činitelé opozičních stran, kteří byli vězněni, často emigrovali, avšak na rozdíl od řadových dělnických a rolnických aktivistů, postřílených bez soudu nebo zmasakrovaných při trestných operacích Čeky, obvykle zůstali naživu a zanechali mnohá svědectví.

Ze všech epizod represe bylo jednou z těch, které nový režim nejpečlivěji skrýval, násilí vykonávané proti dělnictvu, jménem něhož se bolševici zmocnili vlády. 16. března 1919 vzaly oddíly Čeky útokem Putilovské závody, hájené se zbraní v ruce. Bylo zatčeno přibližně devět set dělníků. Během následujících dní bylo popraveno bez soudu téměř dvě stě stávkujících. Podle nového rituálu byli stávkující, všichni propuštěni, znovu zaměstnání, až když podepsali prohlášení, v němž přiznávali, že byli zneužití a „přivedeni ke zločinu“ kontrarevolučními štváči. Od této doby byli dělníci ostře sledováni. Od jara 1919 vytvořilo tajné oddělení Čeky v určité množství dělnických center celou síť donašečů, pověřených pravidelně informovat o smýšlení v té či oné továrně. Na přelomu let 1919 a 1920 se vztahy mezi bolševickou armádou a dělnictvem ještě více zhoršily následkem militarizace více než dvou tisíc podniků. Pro dělníky to znamenalo zákaz stávek, postavených na roveň dezerci v době války, posílení disciplíny a pravomocí vedení, naprosté podřízení odborů a závodních výborů, jejich role se napříště omezovala na uskutečňování výrobní politiky, zákaz dělníkům opustit pracovní místo, trestání absencí a pozdních příchoďů, jež byly v oné době, kdy museli dělníci neustále složitě shánět jídlo, velmi četné.³¹

Socialistická kolektivizace zemědělství bylo jedno ze Stalinových hesel, které znalo celé tehdejší Rusko. Bylo v podstatě krycím jménem pro novou občanskou válku, pro válku režimu s rolníky.

³¹ COURTOIS, S. Černá kniha komunismu : zločiny, teror, represe. Praha : Paseka, 1999, s. 80-84.

Proběhla dvě dramatická období:

1. první měsíc roku 1930, kdy byl Stalinem vytyčen cíl „rozkulačit“ vesnici a rozhodným způsobem libovolnými metodami dostat rolníky do kolchozů (ruská zkratka pro společná hospodářství)
2. zima let 1932-1933, kdy státní moc nechala volný průběh hladomoru v největších produkčních oblastech, zejména na Ukrajině. Po něm odpor na dlouhou dobu ustal.³²

Přibližně devět týdnů stačilo stalinské moci k radikální přestavbě státu, která postihla asi 130 milionů lidí. Za rok 1929 bylo v zemi tvrdě potlačeno 1307 rolnických povstání s přibližně 300 tisíci povstanci a za první tři měsíce roku 1930 napočítala tajná policie 200 povstání asi jednoho milionu nespokojených rolníků. Bojovalo se intenzivně do poloviny roku 1930, pak začínala mít státní moc zřetelně navrch. Policejní represe neznaly mezí, z úrodných ruských oblastí začal plynout silný proud zatčených do nehostinných severních ruských krajů.³³

Masová kolektivizace nebyla ničím jiným než hromadným násilím. Milióny tzv. kulaků a jejich rodin byly vysídleny do nehostinných oblastí Sibiře, z nichž mnozí byli posléze zastřeleni nebo zahynuli cestou. Kolektivizace byla součástí akceleraace socialistické výstavby, která se ve druhé polovině 20. let stala nástrojem vnitropolitického zápasu. Situace na venkově byla prakticky vrácena do časů válečného komunismu a stát mohl opět manipulovat se zemědělskými produkty bez vlivu trhu. Povinné dávky obilí nadlouho odstranili jeho prodej.³⁴

Druhým dramatickým obdobím byl hladomor v zimě 1932-1933, který zasáhl nejúrodnější kraje. Přezbrojený a mocný sovětský aparát ve skutečnosti nemohl dosáhnout vítězství v jedné či více bitvách. „Nepřítel“ byl rozptýlený a všichni se vyčerpávali v nekonečné řadě drobných operací. Pro porážku „nepřítele“ zbývalo jen jediné řešení: vyhladovět ho. Miliony rolníků z nejbohatších zemědělských oblastí Sovětského svazu, donucených pod hrozbou nebo i mučením, aby vydali všechny své hubené rezervy, nemajících ani prostředky, ani možnost cokoliv si koupit, byly takto vydány hladomoru a neměli jinou možnost než se vydat do měst.

³² VEBER, V. Komunistický experiment v Rusku 1917-1991, aneb, Malé dějiny SSSR. Praha : Roman Míšek, 2001, s. 81.

³³ VEBER, V. Komunistický experiment v Rusku 1917-1991, aneb, Malé dějiny SSSR. Praha : Roman Míšek, 2001, s. 82-83.

³⁴ NÁLEVKA, V. Světová politika ve 20. století. I. díl. Praha : Aleš Skřivan ml., 2000, s. 75.

Vláda ovšem právě před tím zavedla vnitřní průkazy a povinnou registraci pro obyvatele měst s cílem omezit hromadný exodus rolníků, „zlikvidovat sociální parazitismus“ a „potírat pronikání kulackých živlů do měst“. Když nastal tento útěk rolníků za přežitím, vydala vláda oběžník odsuzující k předem naprogramované smrti miliony hladovějících. Ve všech oblastech zasažených hladomorem byl okamžitě zastaven prodej železničních jízdenek; byly zřízeny zábrany na cestách. Na venkově dosahovala úmrtnost vrcholu na jaře 1933. K hladu se přidává tyfus; v osadách o několika tisících obyvatel se přeživší počítají jen na desítky.³⁵

Demografické archivy a sčítání lidu z let 1937-1939, držené až do nedávných let v tajnosti, umožňují určit rozsah hladomoru z roku 1933. Zeměpisně pokrývala „zóna hladu“ celou Ukrajinu, část oblasti černozemě, bohaté roviny na Donu, na Kubáni a na Severním Kavkaze a velkou část Kazachstánu. Hladomorem nebo bídou bilo zasaženo téměř čtyřicet milionů osob. V nejvíce postižených krajích, jako v zemědělské zóně kolem Charkova, byla úmrtnost mezi lednem a červnem 1933 desetkrát vyšší, než byla průměrná: 100 000 úmrtí v červnu 1933 v Charkovské oblasti proti 9000 v červnu 1932. A ještě je třeba poznamenat, že velice často nebyla mnohá úmrtí registrována. Podle dnes nezpochybnitelných pramenů způsobil hladomor smrt více než 6 milionů obětí.³⁶

Roku 1934 začíná etapa velkého teroru. Nositelem teroru byla tajná policie, státně bezpečnostní aparát komunistického státu. První organizací byla Čeka (mimořádná komise), byla založena roku 1917. Brzy se změnila v teroristickou organizaci, která hledala nepřítelé též ve vlastních řadách. Jednala zcela pole svého uvážení a brzy zaměstnávala kolem 30 tisíc lidí. Zasahovala do všech sfér sovětského života. Protože byla brutální a pracovala s nezákonným násilím, měla hluboký vliv na obyvatelstvo, které bylo v jejích rukou zcela bezmocné.³⁷

Když se Sovětský svaz rozhodl otevřít světu, aby se mu v době naprostého hospodářského kolapsu dostalo alespoň nějaké podpory, byla Čeka zrušena a vzniklo GPU (státní politická správa). V roce 1923 pak vzniklo OGPU, ale to vše byly jen kosmetické úpravy. Původní personální složení Čeky zůstalo netknut. OGPU zesilovala represivní opatření, rozšiřovala rychle síť svých informátorů, inscenovala první procesy a postupně budovala systém táborů nucených prací.

³⁵ COURTOIS, S. Černá kniha komunismu : zločiny, teror, represe. Praha : Paseka, 1999, s. 146-151.

³⁶ COURTOIS, S. Černá kniha komunismu : zločiny, teror, represe. Praha : Paseka, 1999, s. 151.

³⁷ VEBER, V. Komunistický experiment v Rusku 1917-1991, aneb, Malé dějiny SSSR. Praha : Roman Míšek, 2001, s. 88-91.

Roku 1934 přejmenoval Stalin OGPU na GUGB (hlavní správa pro státní bezpečnost). GUGB byla ale podřízena lidovému komisariátu vnitra (NKVD), jemuž připadala ještě celá řada dalších policejních úkolů včetně řízení milice, pohraniční stráže, koncentračních táborů, větší části dopravy a dokonce i velkého množství hospodářských podniků. Lidé vůbec nedokázali rozlišovat pravomoci, a proto běžně nazývali státní bezpečnost NKVD. Ostatně šéf těchto organizací byl společný. V roce 1936 byl do čela NKVD jmenován Stalinem Nikolaj Ježov, jenž překonal veškeré tehdy myslitelné meze brutality.³⁸

Právě během dvou let, kdy stál v čele NKVD Nikolaj Ježov, dosáhla totiž represe rozměru nemajícího obdoby a dopadla na všechny vrstvy sovětského obyvatelstva, od vůdčích představitelů politbyra až po prosté občany, které zatýkali na ulicích, aby se splnily kvóty „kontrarevolučních živlů, které bylo třeba rozdrtit“. Pokud jde o stupeň centralizace teroru, potvrzují dnes zpřístupněné dokumenty politbyra, že masová represe se prováděla na popud nejvyšší instance strany, politbyra, a zvláště pak Stalina. V letech 1937 a 1938 zatkla NKVD 1 575 000 osob; 1 345 000 (tedy 85,4%) jich bylo odsouzeno; 681 692 bylo popraveno.³⁹ Obvyklá doba mezi zatčením a odsouzením na smrt byla několik dní až týdnů. Rozsudek proti němuž nebylo odvolání, byl vykonán do několika dnů. V rámci zvláštních operací „likvidace špiónů a diverzantů“ a velkých represivních akcí, jako byla operace „likvidace kulaků“, operace „likvidace zločinných živlů“, operace „stíhání rodin a nepřátel lidu“ atd., byly šance na zatčení jen kvůli plnění kvót dílem souhry náhod.⁴⁰

Některé oblasti byly podrobeny speciálním čistkám. Na prvním místě to byla Ukrajina. Po jmenování Chruščova do čela komunistické strany Ukrajiny bylo za jediný rok 1938 na Ukrajině uvězněno více než 106 000 osob (většina byla i popravena). Z 200 členů Ústředního výboru Komunistické strany Ukrajiny přežili tři. Stejný scénář se opakoval ve všech krajských a místních instancích strany, kde byly zorganizovány desítky veřejných procesů s komunistickými předáky.⁴¹

Konec velkého teroru v zimě 1938 ještě zdaleka neznamenal konec stalinismu. Ten pokračoval, i když jinými formami násilí, nerušeně až do roku 1953, neboť Stalin a jeho pomahači násilnické vize a teorie spiknutí v žádném případě nezavrhli. Jen jim

³⁸ VEBER, V. Komunistický experiment v Rusku 1917-1991, aneb, Malé dějiny SSSR. Praha : Roman Míšek, 2001, s. 88-91.

³⁹ COURTOIS, S. Černá kniha komunismu : zločiny, teror, represe. Praha : Paseka, 1999, s. 175.

⁴⁰ COURTOIS, S. Černá kniha komunismu : zločiny, teror, represe. Praha : Paseka, 1999, s. 175

⁴¹ COURTOIS, S. Černá kniha komunismu : zločiny, teror, represe. Praha : Paseka, 1999, s. 175

dali nový směr. Stalinismus po období velkého teroru žil z nových spiknutí a hledal si nové oběti. Politická elita zaměřila teror jinam. Sice se i nadále řídila koncepcí stigmatizovat a trestat lidské kolektivy, ale dala těmto vyvrženým společnostem nové, „objektivní“ nálepky. Bolševici už nehovořili o „asociálních živlech“, „bývalých lidech“ ani „kulacích“, nýbrž o „Němcích“, „Polácích“, „sionistech“, „zahraničních špionech“ a „cizácích“ nebo o „sociálně nebezpečných živlech“, když šlo o kriminální zločince, lupiče a tuláky. Pojem nepřítel získal etnický a biologický význam. Boj proti nepříteli však byl v rukou bolševických vůdců a obětí nezbyvalo než se podrobit nevyhnutelnému. Nikoho ve vedení nezajímali důkazy nevin. Kdo byl přiřazen k nepřátelské skupině, nemohl se tohoto cejchu už zbavit. Objektivizace a etnizace nepřátelských skupin se nicméně nyní stala základním principem bolševického teroru.⁴²

Na konci 30. let se nejvážnější hrozbou SSSR stalo nacistické Německo. Ačkoliv v srpnu roku 1939 uzavřel Sovětský svaz s Německem pakt o neútočení, byl SSSR o necelé dva roky později nacisty napaden. Po krutých porážkách se na přelomu let 1942-1943 válečná situace otočila a Sovětský svaz přešel k protiútok. Především zásluhou sovětské Rudé armády bylo Německo v roce 1945 poraženo.

Po válce využil Stalin vojenských úspěchů k rozšíření sféry vlivu do východní Evropy, kde napomohl k vytvoření komunistických režimů. Až do konce svého života Stalin pevně ovládal SSSR i komunistický východní blok a pokračoval v industriální výstavbě země, která mu měla zaručovat vojenskou, a tím i politickou hegemonii v co největší části světa. Jeho hlavním sokem byly Spojené státy, s nimiž soupeřil především v jaderném vyzbrojování. V nejhlubší fázi studené války, v roce 1953, Stalin zemřel. Po jeho smrti nadchází etapa uvolnění, která je spojena se jménem Nikity Chruščova.⁴³

Přibližně v druhé polovině roku 1955 Chruščov navrhl vytvořit komisi z prověřených straníků, která by podala výčet Stalinových zločinů z hlediska zinscenovaných procesů a vražd. Ačkoliv už měl otěže vlády poměrně pevně v rukou, setkal se s bouří odporu, zvláště u těch, kteří přímo sloužili Stalinovi. V důvěrných rozhovorech Chruščovovi sdělovali, že ho nechápou, když nevidí vlastní provázanost s věcí. Chruščov nařídil podrobně prohlédnout všechny archivy a jakékoli „nebezpečné“ dokumenty se svým jménem zničit. Koncem roku 1955 byla utvořena spolehlivá

⁴² BABEROWSKI, J. Rudý teror : dějiny stalinismu. Praha : Brána, 2004, s. 155.

⁴³ KOTLÁN, P. Demokracie ve stínu : extremismus, terorismus, fašismus, komunismus. Brno : Sokrates, 2003, s. 135.

čtyřčlenná komise. Tato komise vytvořila ideovou koncepci, na jejímž začátku byl moudrý, čestný a humánní Lenin, jenž položil základy velkému systému, který pak Stalin poškodil porušováním leninských norem a zneužíváním moci. Nestačil však poškodit jeho základ. Systém tak není Stalinovými prohřešky diskreditován a odstraníme-li tyto škodlivé vlivy, drobné kazy na velké věci, vrátíme se k leninským idejím, které můžeme dále uvádět ve skutečnost.⁴⁴

Nikita Chruščov stál v čele státu 11 let. Píše se o něm, že strhl plášť stalinismu, položil základy pozdější perestrojce, zbavil společnost zátěže minulosti a vdechl jí nové naděje a umožnil politiku uvolnění v mezinárodních vztazích. Výstižnější však bude říci, že do značné míry zůstal stalinistou, který nepřekročil svůj stín. Byl si vědom nutných reforem, ale prováděl je bolševickými metodami. Věřil, že obnovená idea může znovu oslovit veřejnost. Jeho éra byla souborem experimentů a pokusů o reformy, které však na sebe často příliš nenavazovaly. Dal život reformnímu komunismu, ale paradoxně zachránil stranický aparát před spoluzodpovědností za zločiny stalinismu. Věnoval velkou pozornost zlepšení života kolchozníků, ale nakonec zrušil záhumenky, aby dokončil likvidaci soukromého vlastnictví. Propustil mnoho vězňů, ale zamítl odsouzení těch, kdo se na nich provinili. Odsoudil Stalinovu politiku přemísťování celých národů, ale vrátit se dovolil jen Kalmykům a Ingušům. Bojoval za mír, ale zároveň se zasadil o rozvoj atomových a vodíkových zbraní a bezohledně je nechal zkoušet uvnitř vlastní země. V zahraniční politice se od Stalina příliš nelišil. Na srdci mu ležela sláva a moc své komunistické vlasti. Intenzivně podporoval expanzi všemi směry, cíleně pěstoval konflikty a často hrál v mezinárodní politice vabank. Tvrdil, že otevírá okno o světa za železnou oponou, ale v Berlíně za jeho éry vybudovali skutečnou zeď.⁴⁵ Ve vnitřní politice si často kladl gigantické úkoly, které byly už předem nesplnitelné. Ze Stalinovy strany, která měla přibližně 7 milionů členů a byla především stranou nomenklaturní elity, vybudoval masovou stranu čítající 12 milionů členů.⁴⁶

Roku 1964 byl Chruščov odvolán a ještě téhož dne ohlásili nástup kolektivního vedení, v němž měl mít hlavní slovo Brežněv. Stát přislíbil konec nejistoty ve straně, reálnou objektivní politiku, věcnost a podobně. Stále častěji bylo zdůrazňováno, že

⁴⁴ VEBER, V. Komunistický experiment v Rusku 1917-1991, aneb, Malé dějiny SSSR. Praha : Roman Míšek, 2001, s.133.

⁴⁵ VEBER, V. Komunistický experiment v Rusku 1917-1991, aneb, Malé dějiny SSSR. Praha : Roman Míšek, 2001, s.134-136.

⁴⁶ VEBER, V. Komunistický experiment v Rusku 1917-1991, aneb, Malé dějiny SSSR. Praha : Roman Míšek, 2001, s.136

komunistická strana Sovětského svazu má velkou mezinárodní zodpovědnost (v tom je zřetelné přání po nové a úspěšnější expanzi).

Ekonomika země vypadala jinak na papíře a jinak ve skutečnosti. Obecně se vědělo, že sovětská ekonomika je v zásadě zaostalá a není schopna v technickém vývoji obstát, protože má nízkou produktivitu práce kvůli deformovanému vztahu lidí k práci a k životu vůbec. Začalo se objevovat heslo o potřebě kooperace se Západem, zatím vyslovované spíše potichu, než nahlas.

Protože se potíže ekonomiky spíše zvětšovaly, muselo se přistoupit k dlouho ohlašovaným reformám. Jejich teoretickým základem byla esej profesora Libermana. Byla pokusem o decentní vstup trhu do sovětské ekonomiky. Ukazovala se ekonomická pravda o tom, že se vyrábí proto, aby se vydělalo, a že tedy měřítkem efektivity výroby bude nyní zisk, jehož část zůstane podnikům jako „odměna“. Podle nového plánu měly vzniknout nové komplexy s vlastními pravomocemi, odvětvové i lokální, ale zároveň byla vyhlášena zásada zdokonalení centrálního plánování.

Když se aktivní pokusy o reformy objevily v satelitních zemích východní Evropy, zostřílo Brežněvovo vedení pozornost a odhadlo situaci jako problémovou. Situace byla opravdu tristní. Lidé chodili do práce, podniky plnily plánové ukazatele, ale prvky stagnace a začínajícího rozpadu ekonomiky se množily. Za 15 „brežněvovských“ let se vytěžilo víc ropy a uhlí než za celou předcházející dobu. Neustále se zmenšoval podíl spotřebního zboží na celkovém úhrnu výroby a co bylo nejdůležitější, Sovětský svaz zcela minula technologická revoluce. Brežněvova vláda udržela krok jen ve vojenském průmyslu a dosáhla přibližně vojenské rovnováhy s USA. Ovšem za cenu stále většího technologického zaostávání ve všech ostatních oblastech ekonomiky, úpadku zemědělství, nevytvoření sféry služeb a konzervování nízké životní úrovně populace.⁴⁷

Největší obtíže se koncentrovaly v zemědělství. Vláda prováděla jen početné reorganizace. Z kolchozů tvořila sovchozy a naopak. V průměru však více postátňovala a domnívala se, že nachází východisko. Lidé reagovali obvyklým způsobem. Příliš nepracovali a především se obohacovali na účet kolektivního hospodářství. Podobně se chovali i v průmyslových podnicích, ale v zemědělství to bylo zvláště patrné. Jen tak se mohlo stát že asi čtvrtina aktivního obyvatelstva, která pracovala v sovětském zemědělství, nebyla s to, i při stále se zvyšujících investicích, uživit zbytek státu. Navíc

⁴⁷ VEBER, V. Komunistický experiment v Rusku 1917-1991, aneb, Malé dějiny SSSR. Praha : Roman Míšek, 2001, s.137-140.

kolchozy a sovchozy dohromady téměř nestačily v konkurenci se zemědělskou výrobou na tzv. záhumenkách. Záhumenky tvořily jen necelé 1,5% zemědělské půdy, a přitom dokázaly z tohoto minima dodat na trh 19% všeho obilí, 64% brambor, 35% zeleniny, 58% ovoce apod., což svědčí o úplném propadu kolektivního hospodářství.⁴⁸

V roce 1977 byl uveřejněn text nové ústavy. V zásadních věcech se ovšem nelišila od předchozích. I ona byla antidemokratické povahy a potvrzovala vedoucí úlohu strany. Zvláštnost této ústavy spočívala v něčem jiném. Nenápadně odsunula do pozadí velké chruščovovské plány na vybudování komunismu a formulovala mnohem reálnější cíle. Společnost je ve stavu „rozvinutého socialismu“ a čeká ji – blíže neurčený – postupný přechod ke komunismu. Šlo o velký ústup, o přiznání, že šance dosáhnout Západ je v nedohlednu. Reálný socialismus byl etapou hospodářské stagnace, koncem jakýchkoli vědeckých i hospodářských výbojů, pokusem o zakonzervování dosavadních mocenských zisků nomenklatury a zabezpečení její pokud možno trvalé vlády. Nová ústava a její plán byly pokusem o zakrytí evidentního stavu obecné krize.⁴⁹

Na sklonku roku 1982 Brežněv zemřel a jeho nástupcem se stal dosavadní šéf KGB Jurij Andropov. Pokusil se sice o kosmetickou úpravu systému, požadoval zavedení obecného pořádku a disciplíny, ale v roce 1984 z důvodu vážné nemoci zemřel. Na uvolněný trůn usedl Konstantin Černěnko, jehož krátká schůzka s dějinami skončila již roku 1985. O den později byl zvolen Michail Sergejevič Gorbačov.

Gorbačovova situace nebyla snadná. Sovětský svaz klesl v mnoha ukazatelích na úroveň rozvojové země. Stále však byl obávanou jadernou mocností, jejíž válečný potenciál byl těžce zaplacen nízkou životní úrovní většiny obyvatelstva. Sovětskou realitu poloviny 80. let charakterizoval neefektivní průmysl, silně zaostal zemědělství, nenapravitelné ekologické katastrofy a byrokratické poručnictví vládnoucí stranické elity. Trvalým problémem se stala vyčerpávající válka v Afgánistánu.

Začátky sovětské systémové krize lze nalézt již na sklonku 60. let, kdy ve snaze o překonání strukturálních slabin ekonomiky, zejména obilního problému, a jako svého druhu náhradu za odmítnutí tzv. Kosyginovy reformy, se Kreml uchýlil k silným narkotikům západních úvěrů a masivnímu exportu ropy, plynu a dalších surovin. V průběhu sedmého desetiletí se Sovětský svaz zcela zřekl tradičního stalinského kurzu

⁴⁸ VEBER, V. Komunistický experiment v Rusku 1917-1991, aneb, Malé dějiny SSSR. Praha : Roman Míšek, 2001, s.141

⁴⁹ VEBER, V. Komunistický experiment v Rusku 1917-1991, aneb, Malé dějiny SSSR. Praha : Roman Míšek, 2001, s.136-145.

přísné autarkie a akumulace zlatých rezerv, a de facto se změnil v surovinový přívěsek kapitalistického světa.

Komplexní krizi „prvního státu dělníků a rolníků“ specifikovaly mnohé, mimořádně závažné skutečnosti. V národním hospodářství převládala jednostranná orientace na těžký a především zbrojní průmysl, mj. negativně ovlivňující celkovou technologickou úroveň. Chronickým problémem sovětské ekonomiky bylo zemědělství, které se prakticky nikdy nevzpamatovalo z následků násilné kolektivizace ve 30. letech. Jeho produktivita byla zoufale nízká, přičemž na výrobu jednoho metrického centu obilí potřebovalo – v porovnání s vyspělými zeměmi – až pětinasobek pracovních sil a energie. V důsledku chybné koncepce ekonomického růstu a dalších vad extenzivního hospodářství propukla hluboká ekologická krize – postupně došlo k vyčerpání mnoha přírodních zdrojů, silně bylo znečištěno životní prostředí.⁵⁰

Smyslem Gorbačovy „perestrojky“ (přestavby) mělo být prolomení obecné stagnace pomocí celé škály reforem, včetně změny dosavadního politického systému. Často používaný termín „glasnost“, tj. otevřenost či kritičnost, zasahoval stále širší oblasti společenského dění, od kritického přístupu k minulosti a odstranění většiny cenzurních zábran v médiích až po odmítání totalitních způsobů jednání v současnosti. Reformní úsilí se neprosazovalo snadno a mnohé pokusy o změnu byly zablokovány nejen odporem starých stranických a státních struktur, ale i pasivitou či nedůvěrou části sovětské veřejnosti.

Přestavba gradovala v roce 1987, kdy dosavadní pojetí reformního úsilí jako osvícenského tlaku shora bylo rozšířeno o požadavek široké demokratizace společnosti. Proti navrhované volební pluralitě se však postavila silná konzervativní opozice.⁵¹

V zahraniční politice Gorbačov prosazoval zásady evropské bezpečnosti a snížení napětí mezi velmocemi. Konkrétním projevem této snahy bylo i oteplení v americko-sovětských vztazích. Velký význam mělo Gorbačovovo vystoupení ve Štrasburku v červenci 1988, kdy na půdě Evropského parlamentu odmítl doktrínu o omezené státní suverenitě socialistických zemích. Tím vlastně dal ruce pryč od tamních stranických vedeních, které se tak ocitli v mocenském vzduchoprázdnu. Ztráta podpory sovětského centra oslabila satelitní režimy a sehrála klíčovou roli při jejich demontáži.

⁵⁰ NÁLEVKA, V. Světová politika ve 20. století. II. díl. Praha : Aleš Skřivan, 2000, s.230- 235

⁵¹ NÁLEVKA, V. Světová politika ve 20. století. II. díl. Praha : Aleš Skřivan, 2000, s.235- 239.

V roce 1989 se zhroutily komunistické režimy v zemích sovětského bloku. Opozice využila nabídnutou šanci uvolnění vazeb mezi Sovětským svazem a jeho vazaly i oslabené vůle k moci dosavadních vládců. Strmý pád sovětské ekonomiky nedokázaly přibrzdit ani velké západní úvěry a někdejší imperiální velmoc se postupně hospodářsky a posléze i politicky rozložila. Na únorovém plénu ÚV KSSS Gorbačov prosadil zrušení ústavního článku o vedoucí mocenské roli strany a v březnu 1990 byl zvolen do nově vytvořené funkce prezidenta sovětské federace. V jednotlivých republikách se v místních volbách prosadily nacionalistické elity a Gorbačov musel čelit bouřlivé vlně národní emancipace.⁵²

Gorbačovova role v posledních měsících SSSR byla zvláštní. Byl prezidentem státu, který již ve skutečnosti neexistoval. Všechny jeho plány ztroskotaly. Gorbačov přednesl závěrečný projev v televizi 25. prosince 1991. Vyhlásil jím konec Sovětského svazu i svého setrvání ve funkci prezidenta. Den na to se konala poslední schůze Nejvyššího sovětu. Svolána však byla jen rada republik, jeho horní komora. Ze 374 poslanců se jich dostavilo pouhých 24 a ti odhlasovali deklaraci potvrzující zánik Sovětského svazu. Sedmdesát čtyři let vlády komunistické strany v Rusku bylo ukončeno.⁵³

4. Frankistické Španělsko

Ideologické vymezení Francova režimu je velmi nesnadné, vzhledem ke své bezkonceptnosti politického programu. V koalici vytvořené s cílem prosadit vznik „národního Španělska“ v zásadě dominovaly tři proudy – katoličtí tradicionalisté, jejichž primárním cílem bylo uchování katolického rázu země, konzervativci, jejichž konzervatismus měl jednoznačně blíže k autoritativnímu konzervatismu Josepha de Maistre, než k anglosaskému konzervatismu Edmunda Burke, kteří vycházeli z nacionálně monarchistických pozic a na závěr falangisté, což byli fašisté usilující o silný korporativní stát s vysokou mírou mobilizace mas. Všechny tyto odlišné skupiny se roku 1937 sloučily v účelový blok se složitým názvem FET y JONS, později označovaný jako Národní hnutí.

⁵² NÁLEVKA, V. Světová politika ve 20. století. II. díl. Praha : Aleš Skřivan, 2000, s.239- 240.

⁵³ VEBER, V. Komunistický experiment v Rusku 1917-1991, aneb, Malé dějiny SSSR. Praha : Roman Míšek, 2001, s. 206

Franco však nebyl produktem těchto politických uskupení, ale produktem armády a tudíž si zachoval od politiků jistý odstup. Sám navíc politikům z povolání – stejně jako intelektuálům – nikdy příliš nedůvěřoval a politické strany pro něj byly pouze parazity společenského života.

Vzhledem tomu, že od devatenáctého dubna 1939 soustředil Franco veškerou moc ve svých rukou, mohl si dovolit vytvářet „vlastní“ politický směr, označovaný jako frankismus. Franco byl v zásadě jednoduchý člověk a tak jeho „politický program“ země rozhodně nebyl nějakou propracovanou koncepcí. Jednalo se o soubor jeho vlastních přesvědčení a stereotypů, doplněný o jakousi názorovou výslednici z Národního hnutí, přičemž nejbližší měl Franco ke katolickým tradicionalistům.⁵⁴

To se konec konců projevilo i v březnu 1938, kdy Franco ve jménu jím sestavené vlády vydává svůj první programový dokument, nazvaný jako Statut práce. K jeho základním principům patřil koncept centralizovaného státu a sociální spravedlnosti na bázi sociálního učení katolické církve. Statut ale rovněž zakazoval stávkový a jakoukoliv hospodářsko průmyslovou rezistenci

Vlastní podoba systému rozhodně nemůže být označena za totalitní. Francovu režimu chyběla jednotná ideologie s pevně danými prvky, Franco taktéž – na rozdíl od nacistů a komunistů – neusiloval o totalitizaci soukromé sféry, kde ponechával lidem prostor k seberealizaci. Jistou zvláštnost představuje i důraz na katolické sociální učení

Levicová historiografie hojně označovala Francův režim za fašistický, což je nesmysl. Fašismus je revoluční hnutí, zatímco katolík Franco byl bytostně reakcionář. Nelíbil se mu Mussoliniho antiklerikalismus, sociální darwinismus a touha po vytvoření nového státu a „lepšího člověka“. Franco nic nového vytvářet nechtěl. Jeho cílem bylo centralizované katolické Španělsko, přičemž vzor jeho vládců Franco nespatořoval v Hitlerovi ani Mussolinim, nýbrž v katolických veličenstvech Ferdinandovi a Isabelle.

Rok 1945 přinesl jisté uvolnění, kdy se režim soustředil spíše na ekonomická témata a udržování jakéhosi status quo. Postupem času navíc režim eroduje zevnitř. Generace Španělů se mění, mnoho frankistů je buď vlašných, anebo čistě pragmatických a v šedesátých letech už má Franco, kromě armády, pouze dvě bezvýhradné politické opory režimu. Jednak takzvané kleptokraty, tedy lidi, kterým frankistický režim umožnil přístup k ekonomické moci a pak „bunkristy“. V podstatě

⁵⁴ CHALUPA, J. : Jak umírá diktatura. Pád Frankova režimu ve Španělsku, Votobia, 1997, str.24-34

šlo o osoby kolem Falangy, kteří po vzoru Hitlera, chtěli bránit své pozice až do konce, jako Hitler ve svém berlínském bunkru.

Roku 1967 je Franco poprvé donucen okolnostmi vydat „Organický zákon“, tedy španělskou Ústavu, která je nesena v duchu vágních deklarativních prohlášení. Právě lhostejnost k právní kodifikaci frankistického režimu umožnila pozdější bezproblémový přechod k demokracii. Od věci jistě není ani skutečnost, že ke konci vlády se Franco spíše než ideovými premisami zabýval vlastní senilitou a Parkinsonovou chorobou.

O tom, že Francově Španělsku chyběla vládnoucí ideologie „vlastněná“ jednou stranou, svědčí i skutečnost, že Franco se nebránil následnictví infanta královské rodiny Juana Carlose, pouze pod podmínkou, že se malému princovi ve Španělsku dostane vojenského výcviku a církevní výchovy.⁵⁵

Španělský autoritativní režim Francisca Franka (1939-1975) formovala vojenská mentalita. Generalissimus Franco důsledně uplatňoval vojenský styl v řízení vlády i administrativních struktur. Výkon své moci omezil na funkci nejvyššího arbitra, který předsedá vnitřně heterogenní mocenské koalici. Prostřednictvím neustálého vyvažování protichůdných zájmů se mu dařilo udržet koalici pohromadě. Militaristická mentalita se projevila i ve velkém důrazu na ceremoniální stránku režimu, kdy byly časté vojenské přehlídky, pochody atd. K tomu je zapotřebí přičíst silný vliv „státní“ katolické víry s její bohatou liturgickou tradicí. Militaristická mentalita je úzce spjata s nacionalistickými postoji. V souladu s tím Franco rád zdůrazňoval svou oddanost Španělsku, prezentoval se jako vlastenec bránící zem před cizími vlivy a totéž bylo deklarovaným cílem celého režimu. Výrazným rysem militaristické mentality byla ve španělském případě bezpodmínečná poslušnost Frankovi, což můžeme označit za jeden z nejtrvalejších komponentů. Franco rád zdůrazňoval své katolictví – katolická mentalita byla jedním z výrazných legitimačních zdrojů jeho vlády.

Francó bývá často označován za fašistu. Je nutné jasně prohlásit, že ačkoli v určitých obdobích své téměř čtyřicetileté osobní vlády s některými komponenty fašistické ideologie z taktických důvodů operoval, nelze jeho způsob vlády nazvat fašistickým. Období zmíněného krátkého příklonu k určitým výsekům fašismu navíc

⁵⁵ CHALUPA, J. : Jak umírá diktatura. Pád Frankova režimu ve Španělsku, Votobia, 1997, str. 25

končilo s porážkou hitlerovského Německa. Příkladem pragmatického využití a následného zavržení fašistických komponentů je osud falangy, Národního hnutí. V době Frankovi vlády již nešlo o původní falangu, ale o oficiální politickou platformu režimu. Falangismus měl zpočátku jako jediný z politických směrů frankismu zřetelný sociálněrevoluční náboj, který jej přiřazoval k marxistickému socialismu. Národní syndikalismus v jeho pojetí byl nástrojem k znovuzískání dělnictva pro myšlenku národa a vlasti, a tedy k jeho vysvobození z područí marxistického internacionalismu. Prostřednictvím falangy tak režim jednak získal podporu širokých vrstev obyvatelstva, rozhodně rozsáhlejší, než by tomu zřejmě bývalo bez falangistů disponujících tehdy moderní představou o fungování autoritativního státu poloviny 20. století, jednak inkorporoval potenciálně opoziční fašistické kruhy. Po stabilizaci režimu v polovině padesátých let byla první generace falangistů odsunuta na vedlejší kolej – Franco předtím jako vůdce falangy zabránil jejím pokusům vytvořit po vzoru německé NSDAP mocnou stranickou strukturu paralelní se státním aparátem. Další generace falangistů již neměly s původními idejemi národního syndikalismu nic společného – šlo o pragmatické byrokraty.⁵⁶

Koncem devatenáctého století se Španělsko ocitalo ve vleklé krizi. Oficiálně sice fungoval systém parlamentní monarchie, v němž se u moci střídaly konzervativci a liberálové, nicméně model zastupitelské vlády byl pouze iluzorní. Běžně docházelo k falšování voleb a rozsáhlé korupci, přičemž v obou táborech se zvyšoval vliv extrémních proudů. Španělsko si nadto nevedlo dobře ani v zahraniční politice, když roku 1898 přišlo v bojích s USA o své poslední velké kolonie, Kubu, Portoriko a Filipíny, které Američané získali s minimálními ztrátami. Tyto dva aspekty domácí i zahraniční politiky vedly k obecnému znechucení nad systémem parlamentní demokracie a to přesto, že ve Španělsku se jednalo o pouhou karikaturu tohoto systému. O celkové nestabilitě země svědčí fakt, že během let 1868 – 1931 mělo Španělsko šedesát vlád, dvě monarchie a jednu republiku.⁵⁷ V této chvíli už měli Španělé dosavadního řádu plné zuby a toužili po změně. Toho využil agilní politik Miguel Primo de Rivera, který se chopil moci jakožto samozvaný prezident Vojenského direktoria. Rivera byl umírněný autoritář konzervativně pravicového ražení, s nímž zpočátku spolupracovala i část levice, který chtěl vést Španělsko pod heslem „vlast, víra, monarchie“. Riverova „mírná diktatura“ zpočátku vykazovala úspěchy jak

⁵⁶ BALÍK, S. KUBÁT, M. Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů. Praha : Dokořán, 2004. s. 116-118

⁵⁷ CHALUPA, J. : Jak umírá diktatura. Pád Frankova režimu ve Španělsku, Votobia, 1997, str.10 -12

v zahraničně politické oblasti (oplatení marocké porážky) tak v domácí ekonomice (úspěšné využití konjunktury dvacátých let), nicméně později došlo k ekonomickému vyčerpání, problémům s menšinami a v závěru Rivera pozbyl královu přízně. Primo de Rivera, jakožto salónní diktátor, nechtěl sáhnout k násilným prostředkům a roku 1930 se vzdal vlády.

Následovaly obecní volby, v nichž na jaře 1931 zvítězili zastánci republikánského zřízení, kteří patřili k levici a dva dny po volbách došlo k vyhlášení republiky. Na konzervativní a tradicionalistickou část Španělska působila republika pod patronátem levice jako šokující provokace a ukázalo se, že španělská společnost je hluboce polarizována. To potvrdily i volby do Ústavodárných cortesů, v nichž levice získala 53 % hlasů. Levicová vláda Manuela Azaña se pustila do řady reforem a v otázce agrární reformy narazila na odpor statkářských tradicionalistů. Ve společnosti rostlo napětí, na venkově řádily anarchistické boje, tolerované levicovou vládou a v září 1933 se rozpadla i vládní koalice. Došlo ke stavu kdy „chudí měli hlad a bohatí strach.“⁵⁸

V listopadových volbách zvítězila pravice, v níž hlavní roli měla CEDA, politická strana zformovaná jako koalice konzervativců, monarchistů a katolických tradicionalistů. CEDA usilovala parlamentní cestou o zrušení republiky a roku 1934 usedla ve vládě. Levice odpověděla stávkami a násilnostmi, které musela potlačovat armáda, jejíž vliv ve společnosti tak vzrostl. V únoru 1936 levicoví republikáni, sjednocení v Lidové frontě, dosáhli velmi těsného volebního vítězství. Nová vláda se při prosazování programu Lidové fronty stále dostávala do střetů s pravicí. Komunisté a anarchisté odpovídali vystupňováním násilí, objevily se výrazné hospodářské problémy. Poté, co byl zavražděn pravicový politik a právník José Calvo Sotelo, rozhodla se část pravicových kruhů a většina armády (kromě námořnictva a letectva) jednat. V červenci 1936 povstaly koloniální oddíly v Maroku a zapálily tak oheň povstání v celé zemi. Do čela vzpoury se po čase dostal generál Francisco Franco y Bahamonde, přesvědčený katolický tradicionalista a zapálený antikomunista, který nevěřil v zastupitelský systém a jehož snem bylo vytvoření pevné a stabilní vlády „národního Španělska“. Po třech letech tvrdé občanské války dosáhl Franco vítězství. V únoru 1939 jeho režim uznaly Velká Británie a Francie, oficiálně válka skončila prvního dubna 1939. Jednalo se o střet mimořádně brutální, v němž se obě strany dopouštěly nepříjemných zločinů. Podle polského historika Boguslaw Woloszanského

⁵⁸ NÁLEVKA, V. : Světová politika ve dvacátém století I, Praha : Aleš Skřivan ml., 2000, str.109

usmrtili frankisté padesát tisíc civilistů, přičemž bojovníci za „demokratické Španělsko“ jich zabili o deset tisíc více.⁵⁹

Jádrem legitimacy Frankova režimu vždy zůstávalo vítězství. Sociální konglomerát režimní podpory byl dosti rozmanitý, hlavními politickými pilíři byly armáda, Hnutí a církve (respektive její společensko-politické organizace, zejména nejprve Národní katolické sdružení propagandistů – ACNP – a později Opus Dei). Legitimita se stále odvozovala od jejich společného nepřítele: národnostní a regionální specifiky (separatismy Katalánců, Basků atd.), liberalismus, marxismus, svobodné zednářství, parlamentní demokracii a soutěžení politických stran. S různými odstíny a důrazy se shodovaly v obrazu unitárního a katolického Španělska, v černobílé interpretaci jeho dějin jako souboje dobra a zla, v hierarchickém a tradicionalistickém pojetí sociálního uspořádání.

Šlo tedy o politický systém založený na vyloučení. Ve zbylé veřejnosti se pak praktikovaly důsledně hierarchicko-autoritářské metody regulace konfliktů. Napětí a konflikty v řídicí sféře rovněž nebyly zanedbatelné a pilíře politické moci sváděly urputné boje o rozšíření své mocenské parcely i o celkovou orientaci režimu. Na středních a vyšších úrovních to řešilo skutečnou parcelizací – určité podniky, úřady, ministerstva byly doménou Hnutí, jiné armády či policie, jiné ACNP nebo Opus Dei a pokud v těchto resortech přetrvávali stoupenci konkurenčních režimních frakcí, museli respektovat dané rozdělení a počínat si skromně. Vyloučení těch co prohráli, jejich organizací (politických stran, odborů, osvětových národnostních spolků apod.) bylo absolutní a mělo být trvalou charakteristikou systému.⁶⁰

Občanská válka vyústila v úplnou eliminaci politické svobody, nejen de facto, ale přímo principiálně. Žádný post ve státní správě, na jakékoliv úrovni nebyl volitelný. Předběžná cenzura byla povinná pro každý tisk. Pro cestu do sousedního města bylo zapotřebí zvláštní propustky. Neexistovalo právo na držení pasu, a pokud už jej někdo měl, musel žádat o vízum kvůli každé cestě, jež musela být náležitě zdůvodněna. Církevní autority měly právo zasahovat do výuky i do používaných učebnic. Stávka byla absolutně zakázána.⁶¹

Stav španělského hospodářství znamenal potencionální nebezpečí s katastrofálními důsledky. Nejakutnější potřebou po skončení války se stalo zásobování

⁵⁹ WOŁOSZANSKI, B. Kruté století, Frýdek-Místek. Altpress, 1998, str. 211

⁶⁰ ŘÍCHOVÁ, B. a kol. Komparace politických systémů II. Praha : Oeconomica, 2004, s. 168

⁶¹ CHALUPA, J. Jak umírá diktatura : pád Frankova režimu ve Španělsku. Olomouc : Votobia, 1997, s. 35.

potravinami, pohonnými a topnými látkami. V té době bylo Španělsko převážně agrární zemí a přerušen zemědělské činnosti během války mělo za následek vážný nedostatek zemědělských produktů. Na venkově bylo obyvatelstvo schopno přežít díky tomu, co si samo vypěstovalo, ale ve městech stáli lidé v nekonečných frontách na potraviny a topné látky, mnohdy bezvysledně. Kvalita a výživná hodnota toho mála dostupných potravin byla nízká, ale jen stěží se nabízely jiné alternativy. Korupce mezi stranickými úředníky, řídicími systém dodávek a distribuce zboží, se stala jedním z hlavních zdrojů konfliktů mezi staršími generály a stranou. První desetiletí Frankova režimu bylo lidmi výstižně nazváno hladová léta.⁶²

Občanská válka sice oficiálně skončila 1. dubna 1939, ve skutečnosti jinými prostředky pokračovala až do Frankovy smrti. Jednou z kontrast frankistického režimu totiž bylo neustálé připomínání faktu, že Franco ve válce zvítězil. Z toho vyplývaly dva podstatné závěry. Za prvé, vítěz může se Španělskem zacházet jako s válečnou kořistí. Za druhé, jenom samotnou prozřetelností seslaný Franco je skutečnou zárukou, že se hrůzy nebudou opakovat. V prvních poválečných letech nechal popravit kolem 50 000 lidí, ve věznicích a táborech nucených prací skončilo přes 300 000 politických vězňů.⁶³

Právě strach drtivé většiny Španělů z možného opakování podobných hrůz může vysvětlit Frankův vzestup a nezvyklou dlouhověkost jeho režimu. Frankovi poskytlo vítězství v občanské válce charisma spasitele národa před děsivým barbarstvím bratrovražedných masakrů. Franco se zdál být bezpečnostní pojistkou zaručující, že se hrůzy nebudou opakovat, přičemž se rádo zapomínalo, že právě on sám je za nejméně padesát procent oněch rozpoutaných běsů přímo zodpovědný.⁶⁴

V roce 1945 byla vyhlášena listina základních práv a povinností občanů Frankova státu. Ta sice zmiňovala celou řadu občanských svobod, nenabídla však jedinou jejich garanci. Povinnosti byly naopak stanoveny velmi srozumitelně, článek druhý pravil: Španělé musí věrně sloužit vlasti, poslouchat hlavu státu a dodržovat zákony. V textu se objevily formulace, jako např. všichni Španělé mohou svobodně vyjadřovat své názory, pokud tím nebudou zpochybňovat základní principy státu.⁶⁵

Frankistický stát začal silně zasahovat do ekonomických dějů – pro založení jakéhokoliv průmyslového podniku si musel dotýčný podnikatel opatřit speciální vládní

⁶² ELLWOOD, S. Franco : člověk, voják, diktátor. Brno : Books, 1999, s. 128.

⁶³ CHALUPA, J. Španělsko. Praha : Libri, 2005, s. 155.

⁶⁴ CHALUPA, J. Jak umírá diktatura : pád Frankova režimu ve Španělsku. Olomouc : Votobia, 1997, s. 15.

⁶⁵ CHALUPA, J. Španělsko. Praha : Libri, 2005, s. 156.

povolení. Po vzoru italského korporativismu se zrodil INI (Národní institut pro průmysl), který mocně intervenoval do španělské ekonomiky, ale svou těžkopádností a téměř absolutní zkorumpovaností tempo jejího rozvoje spíše zpomaloval. V roce 1949, téměř deset let po Frankově triumfu v občanské válce, průmyslová produkce země sotva dosahovala úrovně z roku 1929. Ceny potravin i některých průmyslových produktů byly uměle stanovovány státem, což vedlo k boomu stínové ekonomiky a k rozmáhání černého trhu. Systém potravinových přidělů nejdůležitějšího spotřebního zboží a potravin byl zrušen až v roce 1951 – dvanáct let po skončení občanské války!⁶⁶

Opatřením, které mělo mít pro budoucnost nejvýznamnější důsledky, byla Frankem nařízená likvidace svobodných odborů a zavedení tzv. vertikálních odborů, kde se na půdě jediné organizace měli v dojemné schodě scházet zaměstnanci i zaměstnavatelé daného výrobního i nevýrobního odvětví. Franco dělníkům slíbil, že o jejich obvyklé požadavky – krátká pracovní doba, vysoké platy, sociální zabezpečení – se bude ze všech sil bít sám stát. Jak se brzy ukázalo, stát v sobě příliš sil na souboj s dravými podnikateli nenalezl, neboť po nuceném zániku svobodných odborových centrál klesala životní úroveň dělníků velkým tempem. Ještě na konci čtyřicátých let se reálné příjmy pracujících pohybovaly okolo 65 % předválečné úrovně, která již sama o sobě nebyla nijak vynikající. Aby dělníci se svými rodinami vůbec přežili, museli si hledat „vedlejší“ příjmy. Nastala doba přesčasů, stabilních „prémii“, několikerých zaměstnání. Postupem času začali nesmyslné a naprosto neoperativní oficiální odbory kritizovat sami podnikatelé, neboť neměli žádnou reálnou možnost, jak se se svými dělníky domluvit, což je, zejména v době ekonomické prosperity šedesátých let, připravovalo o nemalý zisk.⁶⁷

Další problém, který se však na rozdíl od otázky svobodných odborů celkem bezúspěšně řeší ve Španělsku dodnes, způsobil Franco svou absolutní necitelností ohledně požadavků a práv příslušníků národnostních skupin v zemi. Okamžitě po skončení občanské války Franco zrušil autonomní statuty a ústavy pro Baskicko a Katalánsko, a zakázal navíc oficiální používání jiných jazyků než španělštiny. Vzhledem k pravidelným krvavým represím, zejména v Baskitsku, není divu, že v oblastech historického nacionalismu vzniklo fanatické nacionalistické hnutí, jež trápí Španělsko i v dnešní době.

⁶⁶CHALUPA, J. Jak umírá diktatura : pád Frankova režimu ve Španělsku. Olomouc : Votobia, 1997, s. 35-36.

⁶⁷CHALUPA, J. Jak umírá diktatura : pád Frankova režimu ve Španělsku. Olomouc : Votobia, 1997, s. 37.

Jakmile se Franco přesvědčil o absolutní neschůdnosti svého modelu autarkního ostrova antikomunismu, celkem pružně dokázal pozměnit tvář svého režimu. Novou devízou diktatury se měl stát ekonomický rozvoj a následný všeobecný blahobyt. K realizaci tohoto poměrně ambiciózního cíle si zvolil za pomoci katolické církve členy Opus Dei. Mužové z Opus Dei, vychovaní v přísných církevních institucích, se stali obětavými a profesně zdatnými obhájci modernizace režimu. Vždy však měli na mysli pouze změny ekonomické, nikoli politické. Začalo se jim říkat technokraté. Zavedli zcela nové ideologické evangelium, kde už ne vítězství v „křížové výpravě“ a restaurace idealizovaného „tradičního Španělska“, nýbrž rychle rostoucí ekonomické ukazatele se staly hlavními dominantami režimu. Technokraté se svými teoriemi se stali skutečnou páteří frankismu.⁶⁸

Technokraté připravili podle zásad navržených Mezinárodním měnovým fondem Stabilizační plán, soubor ekonomických opatření vyhlášený v roce 1959. Fond, kterému šlo o úspěch tohoto plánu, poskytl pomoc v řádech stovek miliónů dolarů. Domácí výroba a zahraniční investice ve Španělsku byly zvýhodněny subvencemi, novými úvěry a daňovými úlevami. Pouze sektory, které měli obtíže, zůstaly chráněny před konkurencí ochrannými zákony, schválenými už v prvních dobách režimu.⁶⁹ Výsledky byly dobré. Prosperita západního světa začala pronikat do Španělska. Turisté proudili do země s evropskými devizami. Platební bilance se zotavila, ceny přestaly závratně stoupat. Začalo období ekonomického liberalismu. Ten však zůstal omezen na ekonomické pole a zdaleka se netýkal politické svobody.⁷⁰ Tento vcelku skromný soubor základních liberálních ekonomických opatření dokázal odstartovat španělský hospodářský boom let šedesátých.

V šedesátých letech mohl Franco po krátkou dobu sklízet příjemné plody své politické přizpůsobivosti. Sázka na technokraty z Opusu Dei a na jejich program ekonomického rozvoje se alespoň dočasně vyplatila. Stabilizační plán dokázal vyburcovat španělské hospodářství k nečekaným výkonům. Po několik let se ekonomika tradicionalistickou diktaturou ovládané země rozvíjela rychleji než ekonomika kteréhokoliv kapitalistického státu s výjimkou Japonska.⁷¹

⁶⁸ CHALUPA, J. Jak umírá diktatura : pád Frankova režimu ve Španělsku. Olomouc : Votobia, 1997, s. 38-40.

⁶⁹ BACHOUDOVÁ, A. Franco. Praha : Themis, 2000, s. 403

⁷⁰ BACHOUDOVÁ, A. Franco. Praha : Themis, 2000, s. 403

⁷¹ CHALUPA, J. Jak umírá diktatura : pád Frankova režimu ve Španělsku. Olomouc : Votobia, 1997, s. 40.

Spolu se základy ekonomické prosperity se však současně rodily neduhy, jimiž bude španělské hospodářství trpět dodnes. Podnikatelské úspěchy některých firem vznikaly v podmínkách, které ve stabilní liberální společnosti nemohou nastat. Veškeré zisky byly založeny především na minimálních platech. Dělníci se bez existence svobodných odborů nemohli nijak bránit, a navíc do měst přicházely miliony lidí z venkova, kteří neměli s organizovaným bojem za lepší ekonomické podmínky žádné zkušenosti. Kapitál se půjčoval téměř bez úroků a počáteční daňové úlevy byly nevídané. V obecné atmosféře nadšené a státem podporované hořečnaté podnikavosti se pochopitelně nedbalo na názory urbanistů a ekologů a v některých zónách došlo k nenahraditelným ekologickým katastrofám. V důsledku přílivu deviz od zahraničních turistů byly obětovány stovky kilometrů španělského pobřeží, které se z obrovské devastace nezotaví ani do začátku příštího tisíciletí.

Heslem doby se stal konzum, pokud možno neomezený a bezhlavý. Šedesátá léta se ve Španělsku podobala zlatým dvacátým létům za Atlantikem. Sousedé se navzájem chlubili novými ledničkami, automatickými pračkami, auty a především televizory.⁷²

Poslední roky Frankova režimu přinesli citelné ochlazení nadšeného „triumfalismu“ panujícího v šedesátých letech. V létě 1973 nemocný a vyčerpaný Franco předal funkci předsedy vlády svému nejbližšímu spolupracovníku, admirálu Carrerovi Blankovi. Spekulovalo se, že právě admirál, už od války věrný Frankův souputník, má zajistit trvání režimu po blížícím se Frankovu odchodu. Jenže téhož roku byl Carrero zavražděn baskickými teroristy a všechno se zkomplikovalo. Premiérem byl jmenován další oddaný Frankista, Carlos Arias Navarro, který se snažil o nemožné. Navenek liberalizovat a současně přitom zakonzervovat autoritativní režim. Jeho neúspěchy však už Franco sledoval převážně z nemocničního pokoje, neboť jeho zdravotní stav se rapidně zhoršoval. 20. Listopadu 1975 Franco zemřel a celé Španělsko čekalo, co přinesou další dny.

Dva dny po Frankově smrti král Juan Carlos oficiálně odpřisáhl před shromážděnými kortesy věrnost frankistickým principům. Svým vystoupením na veřejnosti vyvolal značné zklamání, neboť Španělé došli k názoru, že král miní pokračovat ve Frankově stylu. Po celé měsíce se skutečně zdálo, že k žádným reformám

⁷² CHALUPA, J. Jak umírá diktatura : pád Frankova režimu ve Španělsku. Olomouc : Votobia, 1997, s. 41-42.

nedojde a že četné kritiky na adresu monarchie jsou oprávněné. Pokusy premiéra Navarra o pseudodemokratizaci diktatury sice dokázaly rozzuřit ty nejzatvrzelejší frankisty, opozice je však chápala jako urážku skutečných demokratů. Všechna Navarrova marná snaha přinesla nakonec jediný pozitivní výsledek a to znechucení z jeho politických šarád napomohlo sblížení dvou největších opozičních organizací – komunistické Demokratické junty a socialistické Demokratické platformy – které se v roce 1976 sloučily do organizace s názvem Platajunta. V zemi bylo ještě na jaře 1976 přes 500 politických vězňů a jedním z hlavních požadavků opozice byla amnestie.⁷³ Nebývalou měrou se množily i stávky. V prvním čtvrtletí roku 1976 bylo napočítáno 17 371 stávek, které nejčastěji dostávaly podobu politicky motivovaných demonstrací.⁷⁴

V létě roku 1976 se pak události náhle daly do pohybu. V červnu král odvolal Navarra a jmenoval premiérem Adolfa Suáreze. Suárez se projevil jako velice razantní likvidátor diktatury, ovládal to, co Španělsko potřebovalo, tj. schopnost vyjednávat, a to se všemi bez rozdílu. Zprvu zdánlivě nesmiřitelné rozpory mezi reformátory z řad režimu a opozicí se mu dařilo jeden za druhým odstraňovat. Heslem Suárezovy garnitury se stalo demokratizovat, ale současně se vyhnout případnému krveprolití.⁷⁵ V říjnu 1976 byl schválen Zákon o politické reformě. Podle zákona měly být v zemi po půl století obnoveny politické strany a uspořádané svobodné volby svobodné volby.

Před Vánoci 1978 Španělé v referendu schválili text nové ústavy, podle které se Španělsko definovalo jako konstituční monarchie, s králem, jenž po britském vzoru kraluje, leč nevládne. Ústava zrušila trest smrti a zaručila garanci všech v západní Evropě obvyklých občanských i lidských práv a svobod. Zaveden byl jak Ústavní soud tak ombudsman.⁷⁶

Demokratická transformace frankistického Španělska proběhla tak rychle a hladce, že bude po dlouhá léta dávana za vzor jiným zemím. Zatímco v sousedním Portugalsku se do svržení režimu vložila armáda a země v některých chvílích neměla daleko k levicové revoluci, ve Španělsku se loučení s diktátorským režimem odehrálo striktně v rámci platného právního řádu, bez větších násilností na ulicích a také bez perzekucí v politické a ekonomické sféře.⁷⁷

⁷³ CHALUPA, J. Španělsko. Praha : Libri, 2005, s. 170.

⁷⁴ CHALUPA, J. Španělsko. Praha : Libri, 2005, s. 170.

⁷⁵ CHALUPA, J. Španělsko. Praha : Libri, 2005, s. 170.

⁷⁶ CHALUPA, J. Španělsko. Praha : Libri, 2005, s. 170.

⁷⁷ CHALUPA, J. Španělsko. Praha : Libri, 2005, s. 169.

Z á v ě r

Teorie nedemokratických politických systémů se v politické vědě netěší takové pozornosti jako teorie demokracie. Oproti tomu je antidemokratismus velmi „populární“ ve světě umění, žurnalistiky a v neposlední řadě mezi „obyčejnými“ lidmi.

Zkoumání a srovnávání nedemokratických režimů je velmi potřebné, protože pokud chceme pochopit přítomnost, musíme dobře znát minulost. Nedemokratické režimy mnohdy negativním způsobem ovlivnily dvacáté století ve všech aspektech jeho vývoje, ale především život lidí. Tyto režimy je třeba poznávat a analyzovat, chceme-li předcházet jejich nastolení, respektive umět se bránit jejich nástupu.

Pro pochopení nedemokratických režimů je důležité znát nejen teorii, ale i praxi. Tato práce je zaměřena na bližší poznání totalitarismu a autoritarismu a to jak po stránce teoretické tak praktické.

Seznam použité literatur y

1. ARON, R. *Demokracie a totalitarismus*. Přel. V. Jochmann. Brno : Atlantis, 1993. 218 s. ISBN 18-008-93
3. BABEROWSKI, J. *Rudý teror : dějiny stalinismu*. Překlad Pondělíček J. Praha : Brána, 2004. 221 s. ISBN 80-7243-216-8
4. BACHOUDOVÁ, A. *Franco*. Přel. S. Pantůček. Praha : Themis, 2000. 574 s. ISBN 80-85821-77-X
5. BOCHENSKI, J. M. *Marxismus-leninismus : věda nebo víra*. Přel. B. Horyna. Olomouc : Velehrad, 1994. 159 s. ISBN 80-901614-5-6
6. CABADA, L., KUBÁT, M. *Úvod do studia politické vědy*. 2. vydání. Praha : Eurolex Bohemia, 2004. 494 s. ISBN 80-86432-63-7
7. COURTOIS, S. *Černá kniha komunismu : zločiny, teror, represe*. Praha : Paseka, 1999. 407 s. ISBN 80-7185-194-9
8. BALÍK, S., KUBÁT, M. *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*. Praha : Dokořán, 2004. 167s. ISBN 80-86569-89-6
9. DVOŘÁKOVÁ, V., KUNC, J. *O přechodech k demokracii*. Praha : SLON, 1994. 156 s. ISBN 80-901424-8-6
10. ELLWOOD, S. *Franco : člověk, voják, diktátor*. Přel. M. Pokorná. Brno : Books, 1999. 264 s. ISBN 80-7242-062-3
11. CHALUPA, J. *Jak umírá diktatura : pád Frankova režimu ve Španělsku*. Olomouc : Votobia, 1997. 220 s. ISBN 80-7198-257-1
12. CHALUPA, J. *Španělsko*. Praha : Libri, 2005. 214 s. ISBN 80-7277-281-3
13. KELLER, J. *Dějiny klasické sociologie*. Praha : Sociologické nakladatelství, 2005. 529 s. ISBN 80-86429-52-0
14. KOTLÁN, P. *Demokracie ve stínu : extremismus, terorismus, fašismus, komunismus*. Ostrava : Sokrates, 2004. 173 s. ISBN 80-86572-07-2
15. LENIN, V. I. *Velká iniciativa*. Přel. J. Procházka. Praha : Svoboda, 1977. 41 s. ISBN 25-108-77
16. MARX, K. *Komunistický manifest*. Přel. I. Olbracht. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1970. 60 s. ISBN 14-443-70

17. NÁLEVKA, V. *Světová politika ve 20. století*. I. díl. Praha : Aleš Skřivan ml., 2000. 271 s. ISBN 80-902261-4-0
18. NÁLEVKA, V. *Světová politika ve 20. století*. II. díl. Praha : Aleš Skřivan ml., 2000. 287 s. ISBN 80-902261-6-7
19. ŘÍCHOVÁ, B. *Přehled moderních politických teorií*. 2. vydání. Praha : Portál, 2006. 303 s. ISBN 80-7367-177-8
20. ŘÍCHOVÁ, B. *akol. Komparace politických systémů II*. Praha : Oeconomica, 2004. 230 s. ISBN 80-245-0757-9
21. VALEŠ, L. *Dějiny politických teorií*. 2. vydání. Plzeň : Aleš Čeněk, 2004. 236 s. ISBN 80-86898-00-8
22. VEBER, V. *Komunistický experiment v Rusku 1917-1991, aneb, Malé dějiny SSSR*. Praha : Roman Míšek, 2001. 233 s. ISBN 80-86277-14-3
23. WOLOSZANSKI, B. *Kruté století*, Frýdek-Místek : Altpress, 1998, 384 s. ISBN 80-7218-101-7

A b s t r a k t

ČÍŽKOVÁ, J. Autoritativní a totalitní režimy : Bakalářská práce. České Budějovice : Vysoká škola evropských a regionálních studií, o. p. s., 2009. 49 s. Vedoucí práce Mgr. Štěpán Strnad

Klíčová slova : autoritarismus, Frankistické Španělsko, komunismus, marxismus, totalitarismus, Sovětský svaz,

Bakalářská práce analyzuje autoritarismus a totalitarismus, provádí jejich vymezení, srovnání a vykládá základní teze komunismu. Přináší příklady fungování autoritarismu a totalitarismu v praxi. Fungování totalitarismu je vysvětleno na příkladu Komunistického režimu ve Svazu sovětských socialistických republik a praxe autoritarismu je popsána na Frankistickém Španělsku.

A b s t r a c t

ČÍŽKOVÁ, J. Authoritarian and totalitarian regimes : Bachelor thesis. České Budějovice : The College of European and Regional Studies, o. p. s., 2009. 49 s. Supervised by MGR. Štěpán Strnad

Key words : authoritarianism, Frankist Spain, communism, marxism, totalitarianism, Soviet Union

Bachelor thesis analyzes authoritarianism and totalitarianism carried out to devolve compare and interpret the basic thesis of communism. Provides examples of the authoritarianism and totalitarianism in practice. Functioning of totalitarianism is explained by the example of the communist in the Union of Soviet Socialist Republics and practice authoritarianism is described in the Frankist Spain.

